

500 / 4 = 125

10
8

20

20

20

20

Шапка - 80

Ходуеина - 35 руб.

Зимнее 250 руб.

24 руб.

9 руб.

15 крой

354 руб.

+ 150
28
178

+ 350
84 руб.

434 руб.

Анна Гва - 350 руб.

25 руб.

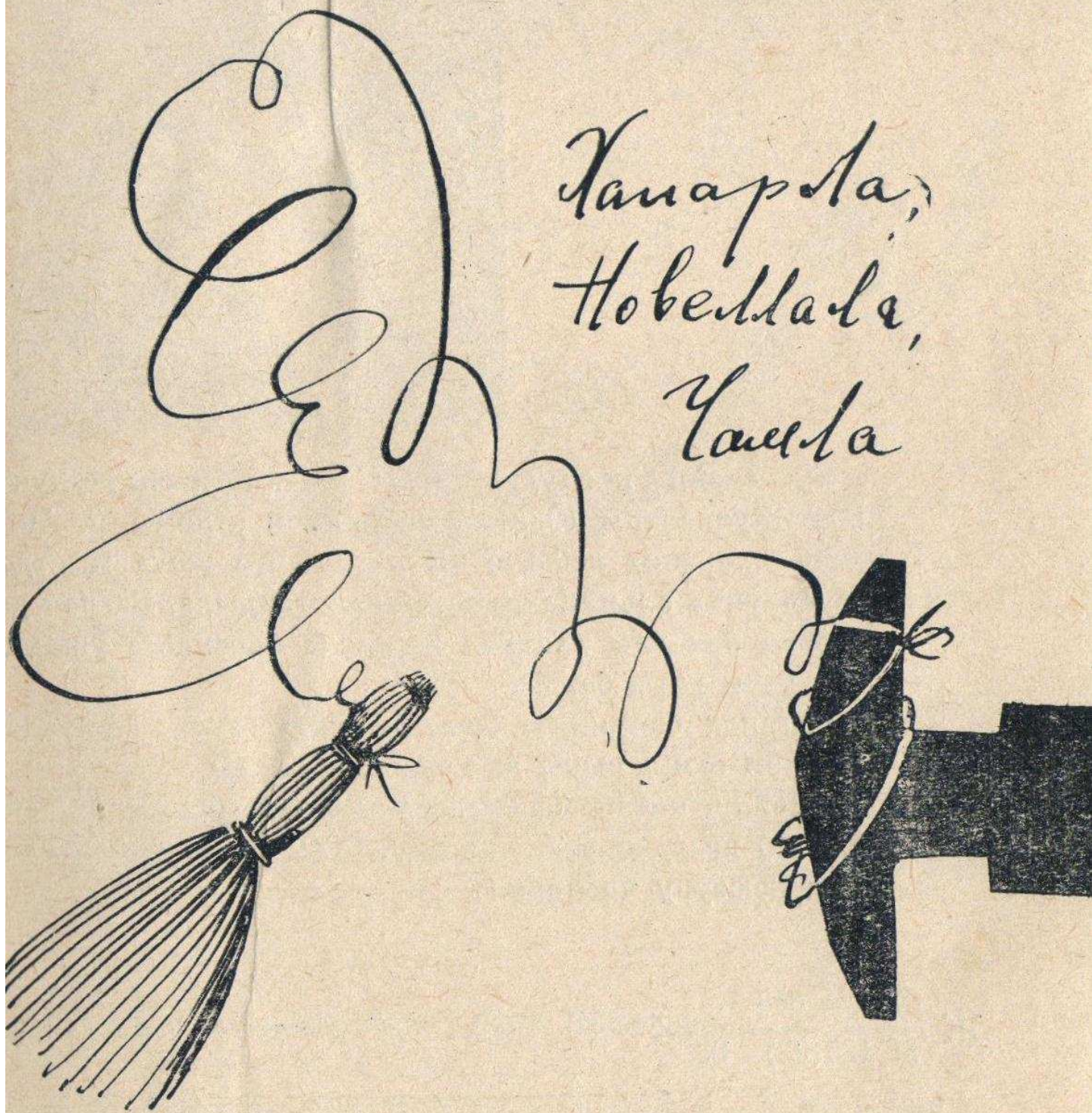
Маминге - 8 руб.

Битенуро га - 1500 руб. сом.

ЖУЛАБЛАНЫ ЮЗЕЙИР

ЖЕР ЭТЕГҮНЕ

Танарла,
Новелла,
Чамла

Бу сизни кьолугьуздагьы китап жазгучулукъ иште Жулабланы Юзейирни биринчи атламыды. Аны жазгъанларыны кёбюсю «Коммунизмге жол» газетде, «Шуёхлукъ» альманахта басмалангандыла. Бютюн да новелла бла чам хапарла жазыуда бирсилеге ушамагъан энчи хаты барды.

Китапта бюгюнню жаш тёлню ахшы умутларыны эм оюмларыны юсюнден айтылады.

Юзейир китап басманы редактору болуп ишлейди, 1970 жылдан бери жазады. СССР-ни журналистлерини Союзуну члениди.

ХАПАРЛА

ЖЕТИ КЕШЕНЕ

Таулула кѣп алгъа туугъан сунама
Тауладан эсе бу жерни юсюне,
Жер бу тауланы таулулагъа къарап
Ишлеген сунама, базмай кесине.

Т. Зумакулова.

- Салам алейкум, Жети кешене!
- Уалейкум салам!
- Къайры къарайсыз, тынгысыз, Жети кешене?
- Таргъа. Дертден толгъан алам тенгизине...

— Сизге къарап, Тыхтеннген мудахды. Чалбаш Тыхтеннген сизге ёмюрден бери шагъат болуп къарайды. Къапчагъай да сагъышлыды. Сизге къарап, къая ыранлада артишле, жугъутурлу чатла мудахдыла. Сизни ёхтем сюелгенигизде бир хикмат барды. Къайгъыгъыз бекми кёпдю?

— Кёпдю.

— Сизни сегиз хапарыгъыз бар эди да, биригиз а къайдады?

— Бирибиз замансыз оюлгъанды...

— Ким ойгъанды?

— Ой, ол узун, шургулу таурухду.

Хау, ол малкъарлыны ёмюрюнде, тайгъа тамгъа басханча болуп къалгъан, жүрек таралтыр хапарды. ...Бийтуу, бий болмаса да, бай, даулетли адам эди. Тёгереди къалын эди аны. Бар эди, аны жети уланы. Къатыны Сыйлыханны уа термилте эди аллах бир къыз сабийге. Ата-ана, жети уланга ий-накъ бола ёсерча, аллахдан къыз тиледиле.

Бир кюн кичи жашлары Зулкъай, ойнаргъа Битикле таба кетген эди. Бир ауукъдан, къолуна бир жылтырауукъ зат алып, чабып келди. Алай ол затны ата бла ана кёргенликте, айыралмай, хайран болдула.

— Бу не зат болур? — дешдиле ала. — Накъутмуду, налмасмыды? Огъесе, мермермиди? Угъай, башха затды. Жылгы сууу чыгъарып, муну жагъагъамы атды?

Кёп баш аурутхандан сора, Сыйлыхан аны кюмюшчюге элтди. Кюмюшчю — хакимлиги болгъан кюмюшчю — ол жылтырауукъ затны къагъып-къагъып кёрдю да, былай айтды:

— Эгечим, — деди иги кесекден сора ол, — бу бир къыйматлы затды, жашыгъыз муну къалайда тап-

хан эсе, ары элтип атсын. Мен оюмлагъаннга кёре, сизге къыз сабий тууарыкъды... Ол къыз сизге ёмюрде эсигизден кетмез къайгъы саллыкъды, огъурлу сабий боллукъ туююлдю...

Сыйлыхан йюне бушман болуп къайтды. Бийтуу да терен сагъышха батды. Болса да кюмюшчюню айтханын этерге таукел болдула. Зулкъай, жылтырауукъ затны ызына элтирге унамай, тирелип тохтады, ташдан-агъачдан къапды, атасына жалынды-жалбарды.

— Таукел, мангылайыбызгъа жазгъанны кёрюрбюз, — деди Бийтуу. Байрымдан къыз тилеу насыбына чюйре келирин сезалмады Сыйлыхан да. Тейриден тилеген тилеклерин термилип сакъладыла ала. Берди тейри аланы тилеклерин.

Ма алай бла, тогъуз ай, тогъуз кюнден сора, Тыхтеннген этегинде дунягъа жаратылгъан къыз сабийни назик тауушу эшитилди. Назик, ачыкъ къууанчлы тауушха булбул къушла сейирсинип тынгыладыла. Ол таууш жетмеген не ёзен, не терен агъач, не ёмюрлюк чыран къалмады. Аны нюрюнден биченликле, къолан кюйюзча, жашнап, гюлле чакъдыла, сабанла, жибекча сюзюлюп, чайкъалдыла. Шауданланы кёзлери ачылып, таркъайгъан суула мол саркъдыла, таулада кийикле ойнакълап, ташдан ташха секирдиле.

— Сюйюнчю! Сюйюнчю! Сыйлыхан къыз тапханды! — Тереклеңи чапыракълары, сабанлада будай башла ийилишип, бир бирлерине шыбырдашдыла.

— Эшитдигизми, ангыладыгъызми? Бийтуугъа къыз туугъанды, къыз! Тынчайыгъыз, адамла, тынчай, жамауат, огъурлу кюнде, огъурлу кюнде!

Бийтууну къулакъла толу маллары, ууагъы-ул-

лусу бир бирлерин ийисген, ёкюрюшюп, билишдиле. Жан-жануар къууанчда болуп:

— Билмеген эдик, эшитмеген эдик деменгиз, Сыйлыхан...

Бийтуу, беш да тау элни жыйып, къууанч этди. Къурманлыкъгъа бурун кёрюшмеген-билишмеген белгили адамла жыйылдыла. Къабартыдан, Къарачайдан сыра къошунла, геммеш къурманлыкъла келдиле. Сабанчы бла малчы, кюмюшчю бла ат жерчиле тюрлю-тюрлю жасаула келтирдиле. Келген къонакъла, Бийтууну арбазына, юйюне сыйынмай, элде юйлеге тохташдырылдыла. Саулай эл болуп къонакъ алдыла. Таулу таулу болгъанлы быллай къууанч ким кёргенди? Алам ачылып, адам тирилгенли, быллай сый ким къурагъанды?.. Адам дегенинг гумулжук уя кибик эди. Зауукълу эдиле адамла, бал чибинле бал батмандача.

Къызла, жашла бир бирлерин кёрюп, ойнай-кюле, таматаланы суйюндюрдюле.

Бийтуу ма аллай къууанч этди. Келгенле бу къурманлыкъны унутмазча, келмегенле термиле къалырча. Ол къурманлыкъ айтхылыкъ къурманлыкъ эди. Мёлек сыфатлы сабийни къурманлыкъы.

— Оллох-оллох! Быллай къууанчны адамла не замандан бери кёрмеген эдиле!

Бир къауум кюннге созулгъан бу той-оюнну тамлагъандан сора, сабийге Налмас атадыла.

Налмас, жаз башында ачылгъан гюлча, терк ёсюп, терк толду. Машалла!

Быллай ариулукъну эмчек анасы Тыхтенген кесин Минги таудан кем сунмай эди. Аны ариулугъуна кече ай, кюндюз кюн хайран эдиле. Налмас эшикке чыкъса, таулада гюлле чайкъалып, къууанч эте:

— Къарагъыз, къарагъыз, Налмас келеди! — дей эдиле. Аны таба бурула, кеслеринден кёллери чыгъа эди.

...Ол кюмюшчю бу къууанчда кёрюнмеди. Ол бу халкъ жыйылгъан алабалыкъ къууанч ючюн бир такъыйкъасын кёзю къыймады, кирмеди, келмеди. Бийтуу бла Сыйлыхан кюмюшчюню аман къууумуна ичлеринден кюе эдиле. Аланы кёклерин бир къара булут келип жапханча эди. Кюмюшчюню айтханына ийнанырларын, къалырларын да билмей, он сегиз жыл жашадыла. Шукур, ол кезиуде бир тюрлю къайгъы-бушуу болмады. Не медет, он тогъузунчу жылында кёкню жапхан къара булутдан къан тамычыла тама башладыла.

...Налмасны хапары тау ауузладан, Къабарты тюзледен озуп, аулакълагъа жайылды. Жайылгъанда алай жайылды, аны къатында патчахланы къызлары жукъгъа саналмадыла. Гъаршда хур къызла унутулдула. Бийтууну арбазындан келечиле къурумадыла. Къартла да, жашла да. Келечиле Гюржюден, Къырымдан, Дагъыстандан, Дюгерден, Адилден ётюп окъуна келдиле. Несин айтаса, келгенлени саны санап болмады. Ата армау болуп, не этерин билмей, абызырады. Болмаз къалгъанда, сайлауну къызына берди. Налмас да халны ангылай эди. Алай ол кишини жаратмады. Келгенле, ичлеринде суймеклик оту къабына, кери кетдиле. Келечиле, Налмасны кёрюрге тансыкъла келдиле да кетдиле, кетдиле да келдиле. Бийтууну юйюне барыучу тар жол, кенгерип, чучхулуп, агъач тартхан илитирге ушаш болуп къалды.

Таулананы ары жанында, Тыхтеннгенни башындан окъуна къарап кёрюнмеген, бир патчахлыкъ бар эди. Ол патчахлыкъны патчахыны тили — къылыч,

кёзю — окъ, къолу — асмакъ эди. Кюнлени кюнюнде ол да Налмасны атасына келечиле бла кесини жашын жиберди. Алай ала да аладан алгъа келгенлени ызлары бла къайтдыла. Ала патчахха къайтып келгенден сора, къызны къылыгъына боюн салмай, кюч бла хорлап алыргъа оноу этилди. Келечиле зорлукъгъа ыразы туююл эдиле.

Патчах, ачыуланып, сувукъ бет алды да, ёзюрлерин жыйып, кесини умутун айтды. Ала аны сёзюн ангылай, сакъ, сабыр сёлешдиле. Не аз да чырмау болсала, къара чибинни къанаты кибик да кёрмей, ол аланы жанларын жаханымге жиберлиги ишексиз эди.

Бир къауум адам Налмасны зор бла алып келирге атланды. Кёп бармай, жыйын башчыны бла аны нёгерлерини ёлюклери тар аузунда къалдыла. Налмасны жети къарындашы алагъа Къапчагъай тарында тюбедиле. Жети къарындаш ала бла къазауат этип, окълары тауусулгъандан сора, къая башындан ташла тёнгеретип окъуна халек эте эдиле.

Патчах жети къарындашны хорламын артыкълыкъ, кесине сыныкълыкъ деп ангылады. Аны ачыуу жерни титиретди. Мыйысы баш сюегин тешип, тышына къуюлургъа жетип, азап чекди. Патчахны амалсызлыгъын, дыгалас этгенин кёрген ёзюрле, араб, инди патчахланы юслеринден жазылгъан китапланы къалау-къалау этип, патчахха кётюрюп бардыла, сабырлыкъ тиледиле. Гюрен туруп, ушакъ этдиле. Ол бираз шошайып, биринчи ёзюрге сёз берди.

— Сыйлы патчахыбыз, сизни къалагъыз бизни жаннетибиз кибикди. Ёмюрюбюзню унутулмаз кюнлери, къууанчлы сагъатларыбыз сени къалангда ётдюле. Биз сени халал къулларынгыз. Мени жюз

жаным болса, жангыз бирин кьоймай, санга кьурман этер эдим. Болса да, бюгюн келюме келгенни айтыргъа эркин эт... Бу жол кьан текме, жүрегинге сабырлыкъ ал. «Ажал терек есдюрген аны кегетин кеси да ашаргъа кьоркьууду», — дейдиле китаплада.

Патчах, сууукъ бет алып, экинчи ёзюрге кьарады.

— Уллу патчахыбыз, аламда аллай патчахла бардыла, — ала дунияны биреуге саугъа орнуна берирге хазырдыла. Аланы жүреклеринде не огьурлулукъ, не тынчлыкъ орун тапмагъанды. Аллай патчахла кеслерини сейирлери ючюн, тюзлюкню жерге басдырып, терсликни уа сабанларында битдиредиле. Мени уллу ием, мында аллай төре болуруна мен ыразы болмаз эдим. Мен акъыл этгенге кёре, сютден таза бир гюняхсыз асыл жанны напсыны отунда зорлап жандырыу, бизни патчахыбызгъа тийишли иш болурму?..

— Шахым, — деди ючюнчю ёзюр. — Ата-бабаларыбыз сыйлы китаплада жазып кетгенге кёре, биреуню малкёзлюгю ючюн ашыгъыш башланган иш хычыуун кёрюнгенликге, ахыры огьурсузлукъгъа кетиучюдю. Шахым! Сен аны иги билесе. Кьол бла тил гюняхны, зорлукъну жерлеринден биринчи болуп тепдириучюдөле. Биреу — жараусуз ишни буюрур, экинчиси — аны буйругъун толтурур. Шахны душманларына бой салдырыучу зиндан бла кьабырды. Анга жууукълашдырыуну кьамичиси уа кьылычды. Алайды да, биз гюняхсыз, терсликлери болмагъан жанланы кьылычны кьыйырындан кьан тамдырып, кьул этерге не да кюл этерге хазырланабыз. Неди аланы хаталары? Кегет терекни кегетлери ючюн сындырадыла. Насышсыз Налмас ариулугъу

ючюн азап чегеди. Аны сифаты кылычладан кан тамдырганына ол ырамыды? Уллу патчахыбыз, бу ишни болжалга салырга болмамы?..

— Жаллат! — Ажал кеси келип кычырганча кычырды шах. Олсагат ёзюрлени теммеклери кылып, башлары тенгереп, тышына чыгып кетдиле.

Бир кыауум кюнден тарга палах кирди. Атланы аяклары жерни кыртишин кюл этдиле. Кёп аскер, туман кибик, тарга тыгылды. Эй, тамаша, тарга быллай бир аскер кыалай сыйынганды? Ала кыара булутлача, жер кёчгенча келе эдиле. Тыхтенген канлы кыазауатха хазырланды. Зауаллы Кыапчагай душманга ёшюн тиреп тохтады. Кыолуна сауут алаллык бир жан да артха турмады. Кыарт-кыуртла, сабий-балий Битиклеге ёрледиле. Жети кыарындаш канлы жауга биринчи ёшюн урурдан болдула. Налмас жети кыарындашы бла бирге, кюбе кийип, кыолуна кыалкан алып, белине кыама тагып, эрле бла тенг сюелди. Налмас кесини баш эркинлигин, намысын саклар ючюн душманга кыаршы сюеле эди. Кыарындашла аллын уруш этген жерлерине тохтадыла.

Аллах-аллах, адам улу бир бирге кыажау бола келгенли, быллай алабалык, быллай кыазауат ким эшитгенди, ким кёргенди? Жети кыарындаш жети жерде кыазауатха кирдиле. Юй тенгли ташланы жети жерден жибергенде, сау аскерни жети айыры этип кыыра эдиле. Ат кишнеген, адам кычырыкыдан кыаяла зангырдап, машхар кюнча эди. Жалан бир кыарындаш жангыз кеси жюз чаклы аскерни сууга кыуя эди. Батырланы кычырыклары Кыапчагайны титирете эди. Ёрге ёрлегенлерин жети кыарындаш кылычла бла туурадыла.

Уруш, кыазауат кече-кюн да тохтамады. Кече

кылычланы от чакъгъанлары Къапчагъай къаяны жарыта эдиле. Суу бойнунда ташладан эсе адам баш кёп болур дер эдинг. Душман кёп адамын тас этди.

Къазауат жети кече бла жети кюннге созулду. Жети къарындаш суусапдан онгсуз болуп тохтадыла. Налмас алагъа суу ташыды. Суу жагъасында душман аскери болгъаны себепли, сууну узакъдан келтирирге тюшдю. Къыз суу ташып жетишдиралмады.

— Суу, — деп тиледи тамата къарындашы.

— Суу, — деди кичиси.

— Суу, — деди ортанчысы.

— Суу, суу, суу...

Налмас дагъыда суугъа чапды. Бир ауукъдан, ёпке солуу этип, чабып келсе, тамата къарындашы сойланып, кёкюрегинден окъ ётюп. Ортанчылары. Дагъыда бири... Дагъыда бири... Бири къалмай кырылып.

Налмас къарындашларыны ёлюклерин кезиу-кезиу къучакълап, жетинчи къарындашыны къатынэ келсе, ол да жан ала. Зулкъай эгечини кёзюне ахың кере къарады да, кёз жумду...

Налмас эрлик бла ёлген къарындашларыны ёлюклерине энтда да бир кере къарады да, кеси жю регине къама урду. Кёкдеги Ай тутулду. Тыхтеннге энишге чёкдю.

Бийтууну жети жашын бла жангыз кызын жамауат жыйылып асырады. Сегизисини ёлюклери да бир кюн жерге тюшдюле. Малы, мюлкюн берип сегиз кешене ишлетди, ёлгюнчю алагъа, зияратха жюрюгенча, жюрюп турду.

Башында къара тюгю къалмай, чиммакъ болуп агъаргъан Сыйлыханни эсинден кюмюшчюню айтханы бир да кетмей, оуйй-шауйй эте, кеси кесине

мурулдагъаны кълалмады. Бийтуу анга кёл этдирирге кюреше:

— Угъай, кълзынг санга кетмез тамгъа салмагъанды. Санга ол сый, намыс, ёчюлмез ёхтемлик бла келди дуниягъа. Хау, алайды. Дунияда баш эркинлиги ючюн жанын кълурман этгенден уллу насын да, намыс да жокъду...

Андан бери жюзле бла жылла ётдюле, ётдюле да кетдиле... Кешенеле, Донгат кълаяны кълалауур этип, энтда да турадыла. Сегизинчи кешене оюлуп, мурдору кълалгъанды. Адамла аны эскиликни шагъаты сунуп, артыкъл уллу эс бурмайдыла. Жолоучула, артыкъл да курсабайла, алагъа бек къларап озадыла. Барын да кёлюрле, хапаргъа кириширле:

— Ассалам алейкум, Жети кешене!

— Уалейкум салам!

— Биягъл таргъа къларап турамысыз, Жети кешене?

— Айхай, къларап турабыз!..

* * *

Налмасны кешенеси оюлгъанды. Кешенени мурдор ташларындан тамычыла тама турадыла. Ким биледи, ала умутуна жеталмай кетген таулу кълзыны жиямукълары окълуна болурла.

УМУТЛА

Ол анга бек алгъа Чегемде тюбеген эди. Ахшам. Мал келир кезиу. Келин ушхууур хазырлай айланады, къларындашы уа малланы жыя кёлюнеди. Арлакълда ат аякъл таууш эшитилди.

— Къурулушчу жаш, кел, жууукъ бол! — деди келин кимге эсе да. Къызыны жүреги дыгъыл этгенча болду. Тюненеден бери Жулдузханны келини бир жашны хапары бла безитгенди. «Жашха не айтырса, къызчыкъ, сен не жууап берликсе ансы», — деди. Иш хакъын зат да айтып, сейирсинеди. Аны юсюне хоншуларыны къызы Айшат да къурулушчуну къулакъларын къыздыргъанды. Ол Хамитди. Артыкъ уллу болмагъан къурулуш управленияны таматасыды. Къошлары бизни элден узакъ болмай, Гелеулю сыртдан ары аууп, Балдыргъанлы къолдады. Ол угъай эсенг, анга таулу къалпакъ этип бергенин да айтды келин. Хамит деген атны эшитсе, Айшатны эринлери къургъакъсыйдыла. Энди ма келеди, жетди...

Къолунда жыгыра башлары бла келин, къатында акъ къалпакълы, субай санлы жаш. Келин, къонакъ бла ушакълны асыры къыздыргъандан, эчкиле тереклеге басынганларын да кёрмейди. Арлакъда, дупшурчукъда уа — ат кишенленипди.

— Къызчыкъ, от тиргиз, — деди келин къайын къызына. Экиси да бери, юй таба тебиредиле.

Къыз от тиргизип, чыракъ жандырды да, шинтиклени тап салды. Чачылгъан адырланы жыйышдырып, энди уа не зат къалды деп, тегерегине къарай тургъанлай, эшик шырт деп ачылды:

— Ингир ахшы болсун! — деп жаш юйге кирди. Къалпагъын тешип, бауунда налтехе бла жубана, шинтикге олтурду. Энди къыз иги да эследи: къалын къара чачлы, кенг мангылайлы, уллу бурунлу, арыгъыракъ, къара шинли жаш. Геттра тартып жетген сабийни ауазыча, акъырын, шош сёлешеди къонакъ. Нюр тегюлген къара кезлери «Гелеу кёрсенг — жер сорма, келбет кёрсенг — эр сорма» дегенча, бир ала-

мат суюдюмлюдюле. Шарайыбы барды деп а не аз да ишекли болмазчады. Къыз абызырады, саламлашалмады, жабу-жубу этип, келин да юйге кирди.

Бир кесекден ушхууур ашадыла. Келин, баш иесин эшикге чыгъарып, шош айтды: «Къызла бизни юйде «Бийче къол» этерге оноулашхандыла бюгече. Къонакъ жаш да келип къалгъанды. Бир малны бойнун къанатмай болмаз. Къоюбуз да хазырды», — деп келин адыргы болду. Къызла уа тузлу гюттю ашаргъа ыразы болдула. Къызла, жашла да жыйылдыла. Къанганы жыйгъандан сора, шинтик оюн ойнадыла. Жаулукъну биринчи Хамитге бердиле. Төгерек айланып келеди. Хамит бла ачылып селешген жалан да Айшатды. Жаш жаулукъну анга берген болмаз эди, Айшат, къашларын туюуп, шум болду. Айшатдан сора, Жулдузханнга берирге керек эди, алай, ышарып, озуп кетди. Жулдузхан, къалай этгенин кеси да билмей, сермеп жаулукъдан тутду. Ол бурулгъан жан жаулукъну Айшатны тобукъларына атды да, жерине олтурду. Жаулукъну Хамит тутхан жери къызгъа бир жылы кёрюнген эди.

Андан сора, бары да арбазгъа чыгъып, той этдиле.

Тамакъдан келген тау сууну тазалыгъы къызны жүрегинден чыкыгъанчады. Жалан да ол сууукъду. Сууну ары жанында жерк тала, ариу ийисли гокка хансла. Ёргерекде уа нарат агъач, гелеулю сыртла. Ай жарыкъ кече, мамыр жашауну шагъатыча, дунягъа нюр тегюле. Минги таудан ургъан сериуюн аязчыкъ насыплыны кёлюн ачады.

Къор болайым таулада жайгъа!

Жулдузханнга къалай эсе да Хамит бла бирге тепсерге тюше эди. Жан жаулукъну да аны тобукъларына шош сала эди. Хамит ариу тиллиди, тюз

ниетлиди. Танымагъан адамынг бла эркин сёлешген кыйын болуучуду. Алай аны не «хыйнысы» бар эди эсе да, гитчеликден бир элде ёсюп, бир классда окъугъанча, «сен», «мен» деп сёлеше эдиле.

Тузлу гютдюлени юлешип, кече арасында чачылышдыла. Не бек арыса да, кыыз кёзюн кысалмады. Алай келини: «Эслеген эт, кыызчыкъ, кыызчыкъ...» — деп нек айтханын ангылаялмады. Аны айтханда, ышаргъанына уа бютюн да сейир этди.

«...Келини бу не ишиди? Хамитден келечиликми айтырыкъ болур? Къалай, этер алай а? Огъесе Хамитми айтдыра болур? Да ол эртдегили адетленими сюеди... Кыызгъа келечи иерча тынч, уялчакъ кёрюнмейди. Жашауда биринчи насыпха тергеген адамына кеси айтмайды. «Ёгюз терини ныгышха чыгъарсанг, чабыр чыкъмаз», — дейдиле... Сабыр бол, сабыр... Сандырауну кый... Ол бир зат да билдирмегенди. Мен а университетде окъугъанымы, не усталыкъ алыргъа сюйгеними, аны кибик дагъыда бир къауум сабий хапарла окъуна айтханма. Мен женгиллик этген болурма... Алай нек этдинг? Бу кыйсы обурну алдаууду? Ол бир кезиуде Орджоникидзе шахарда окъугъанын эсине тюшюрген эди. Мен а аны аузуна чабып, сёзюн бёле, толу хапар да айтдырмадым. Ал кыймай, сёлешип тургъанма. Мен танымагъан адамгъа угъай, кесимден кесим жашырлыкъ затларымы да тёгюп бошагъанма. Ашыгышлыкъ этгенме. Ашыкъгъан суу тенгизге жетмейди!» — дей эди кыыз кеси кесине. Жюрегине сыйынмагъан сагышларына тёзалмай, ол жууургъанны бир жанына быргъагъанында, келини уянып эди.

— Кыызчыкъ, не болгъанды? — деп секирип ёрге турду келин.

Терк окъуна жукъусурагъан кибик этип, Жулдузхан бир жанына бурулду.

— Оу кюнюм, биягъы аурууу тутмагъа эди, — деп келин гузаба этди. Алгъаракъда туююмчек болуп кыйналгъаны себепли, ишге да бармагъан эди Жулдузхан. Студент тенглери бары да бичен иште эдиле. Ойнай-кюле, кими бичен чалады, кими дырын жыяды. Ол а Черекни таш ийис этип, къутуруп келген толкъунларына кюн сайын къарайды да турады. Къанаты сынып, нёгерлеринден айырылгъан зурнук кибик, таула таба къарай, жүреги учунады.

Хамит келе-келе туруучу эди. Бир ненча кере санатория ишлеген жерлерине да баргъан эдиле. Эрикселе, Уллу къолгъа да барыучу эдиле. Ол да бизни элде келин келген жерден, сыйладан, тойладан да къалмай, жазны узуну тюбешип турдула. Аны сюйдюмлю ышаргъаны, узун къара чачыны аз бурма-ракъ айланып жылтырагъаны Жулдузханны эсинден кетмейди. Бир сейири уа, не эсе да ол айтхан зат Жулдузханнга буйрукъ кибикди.

Къызыны Нальчикге кетер заманы жетди. Кёлю кётюрюлюп, саулугъу да мажал болду.

Бирде, кюн ортасында арбазгъа чыкыгъанында, келинлери быстыр жууа тура эди. Ол кыйын кызына бир тюрлю ышарып къарады. Хуржунундан чыгъарып, къагъытны кёргюзтдю. Къалын къагъыт хуртдакга былай жазылып эди: «Кёп туз гыржыныгъызыны ашагъанма. Кёп ичги сёзлерибизни бир бирге айтханбыз. Тилибизни кыйырына келип, биз толу айталмагъан сёзле да бардыла. Суулу къолгъа барлыкъма. Онгунг болса, кел. Сакъларыкъма. Хамит!»

Жулдузхан Суулу къолда Хамитни кёп излемей тапды. Ол аны ишлене тургъан санаторияны ючюн-

чю этажындан къарап кёрдю да, чабып къатына келди. Экиси да суу бойнунда уллу ташны къатында тохтадыла. Тынгылауну иедиле. Чырпыгъа жайылгъан эчкилени гъырт-гъырт деп, къабукъ кемиргенлери эшитиледи.

— Жулдузхан, — деди иги кесекден сора Хамит, таш лёкъяуланы бир-бир юзюп, суугъа ата. — Сени бери чакъыргъаным жангылычлыкъ болгъаннга ушайды... Мен барыргъа керек эдим. Алай, бир къауум затлагъа кёре, къагъытчыкъ иерге тюшген эди.

— Нек?..

— Некми дейсе? Да... Сени келининг...

— Не этгенди келиним?

— Хау, сизни келинигиз... Биз бери келгенли иги кесек заман болады. Келгенден сора, бир ыйыкъдан сизни хоншугъуз бизни тойгъа чакъыргъан эди. Биз аны бла Гара къулагъында шагъырей болгъанбыз. Биз гара ичерге баргъаныбызда, ол да эчки сюрюу бла алайгъа тигелеген эди. Сёлеше келгенде, бизни инженерибиз: «Бизни таматабыз юйдегили болмагъанды. Элигизде къызла бармыдыла?» — дегенлей, келининг сени суратынгы берди. «Ма мындан ариу къызыбыз жокъду», — деп. Андан бери ол мени атымы къубултуп айтады. Мен амалсызгъа къалама, дыгалас этеме.

Къыз Хамитни айтханларын айырмай, кёзюне къарады. Ол да мудах ышарды:

— Мени... юйдегим барды...

Жулдузхан бир кесек апчыды. Ол да баш тёбен къарады. Аузуна бир къаты чёпню къабып чайнайды. Къызны бушуу-бушман болгъанын сезмегенчады. Бир зугул жагъа ташны шорхагъа атды да, къолларын жууду.

— Жашырыргъа онг жокъду, Жулдузхан. Эски-ни-жангыны да жыйып турурча, адамны ичи эски-кюбюр туйюлдю. Бизни жүреклерибиз, гара суула-рыбызча, таза болургъа керекдиле. Сени жууукъ-ларынг ашатхан туз гыржынны унутургъа, аланы аманатларына хыянат этерге суймедим. Бюгюн сен аланы аманатларыса. Биригизни да кёлюн къал-дырыргъа жарамаз. Тюзюн айтыргъа керекди.

Хамит жолгъа чыкъды. Тогъуз-он эчки, пырх-чырх эте, чырпыгъа ташайдыла.

Уллу къолдан келген автобусха Жулдузханны миндирип, ол: «Хайда ахшы жолгъа! Къууанч са-гъатха! Келинге салам айтырса», — деди.

Къыз жукъ айталмады. Кёлю толуп, жилярыгъы тыгъылып келеди. Эл къатында тюшдю. Кишиге кё-рюнмей, терекле ичине кирди да, эрикгинчи жиля-ды. Кёлю чёкгенден сора, юйге келди. Келин хычин ичлени гулмак эте тура эди. Ол къызны кёзлерини кёпчюгенлерин кёрюп, къоркъду.

— Оу эшигим, гитчебиз, не болгъанды, не эшит-генсе? — деп къыстау сорду.

Ол биягъы кёлю толуп сёлашалмады. Отоугъа киргенинде, «Бир абынган — минг сюрюнюр» де-генча, жаулукъ эте, Айшат олтуруп эди.

Экинчи кюн Жулдузхан жыя тауушха уянды. Тыш юйде жюн чагъа эдиле. Къарындашын-дан туу-гъанчыкъ бла суу бойнуна барып, бет-къол жууун келди. Болгъан хапарны эшитгенден сора, келин ах-тынып:

— Охо да, жаш табылмазмы дейсе?.. — деди.

Келинни жууабына ол иги ыразы болмады. «Сен къайгъы этмесенг, манга ким жарсырыкъды? Алай кёп къайын къызынг да жокъ ушайды да? Жашла кёп болгъанлыкъгъа, аланы барын да сюерик туй-

юлсе. Бириди сеники, жалан да бирин сюяллыкъ-са!»).

— Да, не этейим, харип, къызчыкъ? Ким биле эди аны? Бек адепли адам кёрюне эди. — Келинни ариу айтханы анга бютюн да кыйынлыкъ къошду. Келин энди сёзню башхагъа бурду.

— Белинги къаты къыс. Таукеллен. Алайсыз да башыбыз эл сёзлюгю болгъанды. Элде хапарланы бир эшитге эдинг.

«Элде хапарланы» дегенине къыз тынгысыз болду. «Ташны ата билмеген башына урады». Угъай. «Юре билмеген ит юйюне къонакъ келтиреди». Алаймы болду? Алай а мен ала сунган «палахдан» кенгдеме».

— Ишни алай боллугъун билген эдим. Айтыргъа базынмагъан эдим ансы, тюнене окъуна сезген эдим. Къатынла къуш-муш болуп, бири: «Жулдузхан эр излеп айланады», — десе, бирлери уа: «Жулдузханы жаш кёюп кетгенди», — дей болурла.

— Кертими айтаса?

— Керти айтама!

Къыз эрляй кийимлерин жыя башлады.

— Оу эшигим, энди уа не этесе? — деп келин аны къолларындан тутду. Сакъалы къалтырап, уллу кёзлери жилямукъдан толдула.

— Келин! — деп къыз аны артха сырындырды. Анамы орнуна ана, эгеч орнуна эгеч болгъанса, ёшюнюнгден тартмагъанма ансы, кеси сабийингча ёсдюргенсе, кеси аллыма кёоярынгы тилейме!

— Къояйым, жаным, къояйым!..

Терекле тюбюне бардыла. Келин женгил окъуна къызны аберилерин жыйып келди. Машинагъа минерден алгъа:

— Тохтачы, жаным, — деп юйге кирип кетди.

Сакълап турадыла, ингир болады. Къарындашы келгинчи, кетерге керекди. Бир заманда келин созулуп чыкъды.

— Ыннаны осуяты бар эди. Сен башынга иш этгинчи асыраргъа сёз берген эдим. — Гиданы салынып, алтын суу ичирилген туюме бла белбауну ол къанауат журуннга туююп, не бек кюрешсе да, къыз тохтаргъа унамагъанында, келин анга узатды.

Жюреги асыры кыйналгъандан, келинни кёзюне да къараялмады Жулдузхан.

Гетенбаш машинаны мотор тауушу суу тауушха къошулгъанды. Къыз арт шинтикге олтурупду. Машина айланч жоллада ары-бери чайкъала келеди. Шофёргъа селешмейди. Магъданлы сахар да кёрюндю. Битеу къаяланы ауурлукълары къызны кесини юсюндеча кёрюнеди. Жулдузхан сахаргъа жетгинчи, машинаны тохтатды да, аны артха къайтартып, жух тюбюнде кезлеуню къатына келди.

Ол гитче заманда, былай ёрге чыгып, къол ичинде, жай атасы малла бла туруучу эди. Жулдузхан алайда кёк къыртишде гюллени жыйыучусу эсине тюшдю. Энди мында киши турмайды. Саргъалгъан гелеу сыртла, къарт нарат терекле шууулдайдыла. Былайдан тауланы бийиклеринде кёксюлдом чыранла кёрюнющюдюле.

«Бизни жай къошубуз да тура болмаз, — деп саргышланды къыз. — Не этейим?! Нечик амалсызма!»

Жууукъ келип, шауданны къатында къыртишге чёкдю. Бир жол атасы бла ол бу шаудандан ичип, былайда солугъанлары, атасыны абдез алып, намаз этгени эсиндеди. Бир сейир хапар айт деп, ол кюн атасындан тилеген эди.

«Къызым, — деген эди ол сабыр ауаз бла. —

Адам жашай баргъан заманда ачыу да, асыу да сынайды. Мындан бир бёлек жыл алгъа, былайда бизни къаршы жууугъубузну ёлтюрген эдиле... Былай болгъан эди: бу къыланчдан атлагъанлай, элчик бар эди. Элде бир жарлы киши жашай эди. Аны насышсызлыгъына жаратылгъанча, айтхылыкъ ариу кызы болгъанды. Къызыны кёпле тилеп, келечиле ие тургъандыла. Атасы жарлы болгъанлыкъгъа, «Къызымы суйгенинден тыймазгъа антым барды», — деп жууап бере тургъанды. Бир кюн ол кызы мени ана къарындашыма былайда тюберге айтхан эди. Аны суймегенле, бир къауум адам болуп, былайда сакълагъандыла да, жашны ёлтюрюп, къызыны уа къолун, аягъын да байлап, алып кетгендиле...

* * *

Нальчикге келгенли бир къауум заман болгъанды. Нёгерлери киногъа кетип, кызы а бир затла жаза тура эди. Харун кирип келди. Ала бир суу бойнундандыла, бир эллиледиле. Къой аузундан чёп юзмеген, токълу кибик, тынч жашды Харун. Жулдузхан аны сабийлигинден танийды. Аны себепли, Харуннга не айтса да, ол кёлкъалды болмаучуду. Элден келин къагъыт ийгенди. Харун Жулдузханны сёзюн тышына чыгъармаучуду.

«Къызчыкъ, — деп жазгъанды келин. — Бир айтханымы эт. Хамитни унут. Ала жашлыкъдан болунган затладыла. Кесинг сагъыш этчи... Акъылбалыкъ болгъан тиширыу жашны ызындан айланлыкъмыды? Аны кеси излеп барлыкъмыды? Кесинг да эслей болурса. Ашагъаныбыз, жашагъаныбыз да сени ючюндю. Аурунг алайым, сакъ бол. Ол ишлени къарындашынг билмейди. Аны да жерге къаратма.

Хамит анда болур. Къайда да аны къатына жууукъ-лашма. Тюбеме. «Къатынымы къоюп, сени алайым», — дерге да болур. Кеси кесинги сакъла. Башха не айтыркъма, гитчем...»

Къурулуш управления къалайда болуучусун къыз эртдеден биледи. Аны Хамит да айтычу эди.

Бирде алайгъа келгенинде, дуня бла бир машина тизилип. Адамла бири ары, бири бери гумулжуклача оза эдиле. Бир-эки адам олтуруп, бадражанла ашаргъа кюреше эдиле. Къыз бираз сюелди да, бирсилеге сорургъа базынмай, бадражан ашагъанлагъа сорду. Бир жаш аны экинчи этажгъа чыгъарып, къыйырда эшикни кёргюзтдю. Акъырын кирип, къыз къурулушда ишлегенлени таныды. Хамит а жокъ. Ол таматаны кабинетинде жыйылыудады дедиле. Олтуруп сакъларгъа уялып, къыз тышына чыкъды. Не болса да, жашха тюбер умут этип, ары-бери атлайды. Кёзлери эшикдедиле. Иш кюн бошалгъанды. Керексиз айланып, Жулдузхан юйге къайтды.

Экинчи кюн барыргъа онг болмады. Ючюнчю кюн а, къонгуроу урулгъанлай, уллу юй таба къууулду. Не файда, Хамит Ростовха кетип тура эди.

Ол кюн къыз, дерсге бармай, юйге келип, жатып къалды.

Эртден бла Харун келди. Аны бир иги къылыгъы: келсе — хар заманда театргъа чакъырыгучуду.

Сафият кюлюп:

— Бизни жашларыбыз бары да Харуннга къор болсунла, — деди.

Керти да, Даут келсе — Сафиятны, Омар келсе — Асиятны, Аслан келсе — Люазаны чакъырыу-

чудула. Жулдузхан кеси къалыучуду. Харун аланы театрға бирге элтеди.

Бу жол ол кызыланы барын да сейирсиндирди. Тынгылауукъ жашха къарасанг, нарт сёз къошмай, жукъ айтмайды.

— «Жарлы кёлю — жалан» — дегендиле... — деп кюлдю да, ахчасыны жетмегенине жарсып, хуржунундан эки билет чыгъарды. «Кетдик, кетдик», — деп кызыла къууандыла. Алай билетле кимге тийишли болгъанларын киши билмей эди. Кёп лакъырда сёзле айтдыла. Харунну да бираз уялтдыла.

Аны бетини кызаргъанына къарап, кызыла хархэтдиле. Харун а, билетлени стол юсюне салып, къаратынгылауну ийип, чыгып кетди. Жулдузханны эсине Хамит тюшдю...

Люаза биягъындан бери, сёзге къошулмай, китапха къарап тура эди.

— Санга не болгъанды? — деп Люазаны хыныракъ сёлешгени аны элгендирди. Иги эс бургъанында, бири къалмай анга къарап тура эдиле. Ол а жаулугъун бир кысып, бир тешип кюрешеди — асыры апчыгъандан, кюлюп, ундурукъгъа олтурду.

* * *

Театрдан келгенден сора, кёп заманга дери жукълаялмады. Спектаклни магъанасы аны суймеклигине бек ушай эди. Алай тенг кызылары башлап, суймекликни кыыз ачханына ыразы болмай, авторгъа тырман эте, «алай болургъа амалы жокъду», — деп даулашадыла.

Бир къауум кюнден сора, кызыла дагъыда бирге киногъа кетдиле. Жулдузхан отоуда къалды. Бир жары барыргъа да суймеди. Санлары ауурлукъ эт-

генчадыла. Кёлю кётюрюлмейди. Мудахды, мудахды.

Юйлеринден дагъыда къагъыт келди. «Жууукъ заманда барыргъа болурбуз. Сакъла», — деп жазгъандыла.

Жулдузхан бла Харун артхаракъ къалып келдиле. Станцияда халкъ мардасыз кёпдю. Келинни алайда тапмай, ала машина тохтаучу жерге бардыла. Келин анда сакълай эди.

— Оу, санга къор къатайым. Аурумай турамыса? — Узакъдан окъуна таныгъан эдим. Къызчыкъ, берлагъыракъ кел, — деп къучагъына къысды.

Келини, аны чачын сылай, кёзюне къарады. Ол, ариу лакъырдала эте, Харун бла саламлашды. Со-ра, «Бери, бери», — деп, аланы машиналаны аралары бла ётдюрюп, къыйырда бир «Волганы» къатына элтди. Жулдузхан машинаны къатында жашны таныды. Бир кесек жууукъ жетгенин да биледи. Институтну бошап, сахарда ишлейди. Аты — Хожа. Келини бир келгенде, аланы юйлерине баргъанлары эсиндеди.

— Келигиз, ана къарындашла, жууукъла, келигиз, — деп Хожа, эшикни ачып, аланы машинагъа олтуртду.

Къызны бир жанында — Харун, бирси жанында — Хожа.

Хожа узун инчгеди, арыкъды. Жары жыякълары, гитче жугъур бети, тегерек кёзчюклери, бурун къыйырыны жютюлюгю — ала бары да аны суюдюм-сюз кёргюзтедиле. Аны сыфатына адам жан аурутуркибикди. Жулдузхан Хожагъа, ёксюз сабийгеча, жазыкъсынып къараучуду. Ол, юйде окъуна къалса да, аллай жашха уа бараллыкъ туююл эди.

Хожаны юйюне келдиле. «Эгечлери» къанга жарашдырыш тура эдиле. Сыйлай тебиреди.

Келин аракъыдан бир кесекчик уртлайды. Жулдузханны уа къарындашы аузуна да салмаучуду. Юйюрлерине къонакъ келсе да, шапалыкъ да эте, ичгеннге билек болуучу келинди.

Не айтырса, келин бла Хожа ууакъ-ууакъ уртлай, бир шешаны сыпхардыла. Тынгылауукъ Хожагъа къарасанг, стаканнга эрни тийгенлей, къутурган бугъача, кёзлери къызарып, кишиге ал бермей, кёп сёлешеди. Харун а, токълу кибик, тынч олтуруп, ушхууур ашады.

Экинчи кюн ючюсю да тюкеннге бардыла. Юйге келе туруп:

— Жулдузхан, — деди Хожа. Къыз аны арт жанында олтуруп эди. — Бюгюн бизни элге къонакъгъа барайыкъ. Тюнене адамладан онг табып, жукъ айталмагъан эдим... Элдегиле сахаргъа асыры терк келмейдиле. Келинни да бир эрикгени кетсин.

— Хау, мен да элге ашыгъама, мени хатеримден бир ингиринги зыраф эт, — деди келин. Болса да, Жулдузхан Хожаланы элге барыргъа унамады.

Долинскеде айландыла, Дагъыстанны жыр-тепсеу ансамблине къарадыла.

Юйге келгенден сора, келин ушакъны къыздырды.

— Хожаны кёрдюнг да?

— Кёрдюм... Къауурсун кибик...

Терк жууап этгенине къыз бираз чогъеж болду. Аны хыныракъ айтханына келин да ыразы болмады, баям.

— Сора уа?.. Не айтады да?.. — Къыз келинни кёлюне жараулу сёлешмегени себепли, экиси да биразгъа дери тынгылауну ийип олтурдула.

— Къызчыкъ, — деди иги кесекден сора келини. — Жаным-кёзюм, мен сени ючюн келгенме бу жол бери. Къарындашынг бла да оноулашханбыз. Аллахха шукур. Элде намысыбыз жюрюйдю. Бек ариу да кёредиле. Ёмюрде, орамгъа чыгъып, хоншум бла даулашмагъанма. Апсынларым бла да бек татлы жашайма. Къарындашынгы халын а, эллилерибиз анга къалай хурмет этгенлерин билесе. Сен намысынгы жюрюталмай... — Келини сёзю къызгъа, жюрегице къама бла ургъанча, ачы тийди.

— Ётюрюкдю, келин... Бош лакъырда этген эдим... Хамитни кёрген да этмегенме. Жер юсюнде бармыды, жокъмуду — хапар билмейме.

— Алай а болсун, — деп ышарды келин. — Бу жаш къаллайды?

— Нечик къаллайды?

— Ангыламаймыса?

— Ангыларгъа да суймейме.

— Э къыз, аны къалай айтдынг? — «Ариу сёзде ауруу жокъ», — дегендиле эртдегиле. Барыбыз да тиширыулабыз. Башынга иш этмей турлукъ туююлсе...

Ол дагъыда бир зат айтыргъа тебирегенлей, къыз аны сёзюн бёлдю.

— Бу не хыликгяды! Ол заманда тутдунг да, инженер-инженер деп, ушхулагъа ёкюрген ийнек кибик, Хамитге терилтдинг. Энди уа ол суужиликгеми сукъланаса?.. Мен аллай бир тыйгъысыз болгъанымы сен неден билесе? Келечиле бла эрге бериучю заманла кетгендиле.

Жулдузхан, андан кёп мычыса, эрикдирликлерин билип, суху кийинип, чыгъып кетди. Аны халын эртдеден билген келини жукъ айталмады.

Ол экинчи кюн аурукъсунуп, дерсте баралмай, жатып квалды. Биягъы Хожа бла келин кирип келдиле.

— Мен сени анда сакъларма, — деп Хожа чыгъып кетди. Келин а ундурукъну кыйырына чекдю.

— Къызчыкъ, — деди, ахтына, — мен бюгюн элге кетерикме. Сенден бир тилеригим: атангы, анангы хатери бла, бизни адамгъа санай эсенг, бюгюн ичти сёзюме тынгыла... Аурунг алсам... Тюнене кече жууап да этдинг. Мен ангыламагъан сунма. Санга чырмау болсам, юйюме сау бармайым. Къыз тиширыу дегенинг мияла табакъ кибикди. Бир сынса, ол жалгъанмаучуду. Алыкъа жашса. Жаш адам ёхтем болады. Тау сууну толкъуну кибик, кесин таугъа да, ташха да урады. Хамитни излеп баргъанынг эсингдемиди? Алай нек этген эдинг? Сабийликден. Жетген адам болса, аны толу танымай, ишни хакъын билмей, ким болгъанына тюшюнмей, излеп баргъан угъай, къатына кыймаз эди. Энди жанынга кър болсам, эсли болур кезиуюнгдю. Окъууну да бошайса. Хайт де! «Эгечден туугъанны» айтханына... Тыянчагъы болмагъан да иги туююдю. Бизникиле алагъа эртдеден къатышып келген, тенглик жюрютген адамладыла. «Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез». Танымагъан бёрю ашагъандан эсе, таныгъан ит ашасын. Сен аланы босагъаларындан атласанг, кишиге сукъланмай, зауукъ жашарыкъса...

— Келин, охо! Сен айтхан дейик. Алай жюреги суюмегеннге зор этерге боллукъмуду?

— Ой, харищчик а, — деп жойкъулланды ол. — Суюмеклик... Эркинлик... Аланы не затла болгъан-

ларын билемисе, билмейсе? Бир биринге намыс, хурмет этигиз. Суюмеклик да, куюмеклик да аладыла. Бизни аталарыбыз, аналарыбыз бир бирлерин суююп бармагъандыла. Аны ючюн а бир адамдан осал жашамагъандыла... Суюмеклик арtdан келеди.

* * *

Ол кюн келин элге кетди... Станциягъа Хожа бла баргъан эди. Хожаны кёрсе, Харун киштикни отхартарханча бола эди. Аны себепли барыргъа унамагъанды. «Азраил мёлек бла барырма андан эсе», — деп кюйгъанды. Хожа машинадан тюшер кезиуде:

— Жулдузхан, мен ишге бла юйге жүрюгенден эрикгенме. Биз тубеше турсакъ, — деп мугурайын сёлешди, кызыны жазыкъсындырыргъа умут этди.

Жулдузхан тынгылауну ийип кетди.

Хожа бир кюн кылып, бир кюн келиучю болду. Хадаужукъ бахчагъа, кёл тийрелерине барадыла. Келини «сакъ бол» дегени ючюнмюдю, огъесе кесини халы алай эсе да, билмейди Хожа. Бирсилеча, «суюме, куюме, жанама» деген хапар айтмайды. Бош таурухла бла заман оздурады. Харун да келе-келе турду.

— Биз харипле бирер жашны кючден тыйып айланабыз, Жулдузхан экеуленни кюльгъа жыйгъанды, — дейдиле кызыла. Аны эсинде уа — Хамит. Ростовдан келир заманы да жетеди. «Кыйынлыны ашы аллына келсе, бурну кыанайды». Жулдузхан ауруду да, больницагъа тюшдю.

Кызыла келе-келе турдула. Ала кеслери бир жанына, Хамит бир жанына. Хожа да кюн сайын келеди. Харун да анга оздурмайды. Алай Харун ол кыыз-

ны кёлюн кётюрюрню орнуна, Хожаны аманлап, аны бла даулашып, кесин ёпкелетип кетеди.

Хожа уа?

Ол тынгылагъанлай, аякъ бурунларына къарап, ары-бери атлаучуду. Аны юсюнде адам сюер халы — сабырлыгъы. Бир бирде къыз сынап лакъырда этсе, жукъа чачын сылай, гитче кёзчюклерин ойнатып, кирпичлерин къагъа, буюгъады, сёлешалмайды.

Арт кезиуде уа Хожа келмесе, къыз аны излеп башлайды. Ариу айтып, жан аурутуругъу келеди. Жаз жауунда жибиш, къая ырбынга къысылгъан улакъчыкъ кёзюне кёрюнеди. Жазыкъсынады.

Жулдузхан больницадан чыкъгъандан сора, Хамитни излеп, биягъы къурулушчуланы юйлерине барды. Ол аспирантурагъа кетип тура эди.

Келинлери айтханын этдирмей къоймады. Бой салдырды. Къыз Хожа бла юйюрлю болду. Жулдузхан университетни бошагъандан сора, школда устаз болуп, ишге жарашды. Эртде окъуна айырылып, кеслери юй болгъандыла. Тогъуз къатлы юйде жашайдыла. Юйлери кенг, жарыкъ, юч отоулары, кереклилерин табадыла.

Аланы сабийлерине бир жыл болады.

Тышындан къарагъан аладан насыплы юйюр жокъ сунар. Бютюн да, атасы алгъан «Жигули» бла Хожа аны школ аллына элтсе, сабийле насыплы устазларына къарагъанларын кёрсенг, сейир этерсе... Хожа бла ол ариу кийиниш, орамгъа төрт чархлы арбачыкъ бла Хамитчикни алып чыкъсала, хар тюбеген алагъа сукъланады.

Алай Жулдузхан а Балдыргъанлы кёлдагъы Хамитге тансыкъ болгъанлай турады. Сюймеглик... Кюймеглик. «Мен аны не заманлы кёрмегенме. Ышаргъаны, ариу сёзлери къулагъыма эшитилген-

лей, нюрлю сыфаты кёз аллымдан кетмейди. «Тели суйген терк кёояр, асыры жингил терк онгар» дегенча болду. Бир да болмаса да атын айта айланайым деп, сабийибизге Хамит атагъанма», — деген оюмлада кёл баса эди Жулдузхан.

Бир бирде окъуучулагъа айтханын этдиралмай, Жулдузхан школдан арып къайтады. Хожа уа: «Не болгъанды, нек мудахса?» — деп да сормайды. Ишини къыйынлыгъын, тынчлыгъын да билирге суймейди. Жулдузхан кеси иши бла кюрешеди. Ол да кеси ишин бардырады. Биягъы роман жазылып бошаламагъанды. Хожаны бош заманы анга кетеди. Бир бирде уа китапха бир къадалса, аны андан айыргъан бек къыйынды. Бир университет, бир а институт дер. Сора хайда, ха... Кертиди да, юй кёллюдю. Бир кезиуде: «Ол кюнню ахча, андан бирсиси уа къайдады?» — деп да соруучуду. Жулдузхан да аны халына тюзелгенди. Бохчаны кёргюзтеди.

Хожа махтанып:

— Кёремисе, мен бирсилеча ичги бла кюрешмейме, кеч келмейме... Баш ие бла насыбым тутмагъанды уа демезсе. Да... Романымы жазып бошасам... ахча кёп болур эди. Къысдырыкъчыгъынг да болур...

Жулдузханны эсине Харун тюшдю: «Ма дегенде — алмасанг, бер дегенде — тапмазса».

Хамит а тау кибикди, Минги тау кибик...

Аны адеплилиги, ариу санлары, бурма чачы, марал кёзлери, къара мыйыкълары, селешгенде къолун къымылдатыучусу, «Къолунгу къымылдатмай селеш, ол айыпды», — деп аны къолуну къарысындан тууучусу къызны кёзюне кёрюнеди.

Бир жол аланы кьонакьгъа чакьырдыла. Жулдузхан жыйрыкъларын кезиу-кезиу кийип кьореди. Къысха женгли, эшилген жыйрыкь кийди. Къара кийим мудахлыкъны белгисиди, экинчиден, билеклени акълыгъы иги эсленеди. Алгъын чачын артхатюйюп кьоюучу эди. Бу жол Балдыргъанлыдача эшип, бошлап кьойду. Къара чурукъла кийип, бойнуна акъ боюнчакъ салып, кюзгю аллында тургъанлай, юйге Хожа кирди. Кьез кыйыры бла къарап, ич юйге атлады да, кийинип чыкьды.

Ала асыры эртде баргъан эдиле. Болса да баргъан юйюрлери кьонакь алыргъа хазыр эдиле. Ол юйге Хамит келлигин билгенде уа, Жулдузханнн тобукълары кьалтырадыла, абызырады. «Ах, мен ол жыйрыкъланы уа бош сайларгъа кюрешмеген кьореем. — Бир бирде бош танышыча саламлашыр мурат этди. — Не да ол келгенде, кьормегенча этип, терс жанына къарапмы турайым?» — деди ичинден. Алай ол муратлары болмадыла. Ашын-сууун хазыр этгенден сора, кьонакъла жыйылгъынчы, жангы костюмун кьоргюзтюрге Сафар Жулдузханнн сабийлени отоуларына чакьырды. Ол, костюмну жаратмагъанын терк окъуна айтды да, бери чыкьды.

Уллу кюзгюню аллына келип, юсюн сылап-сыйпап башлагъанлай, эшикни кьонгуроуу зынгырдады. Хамит!..

«Олду, олду», — деп Жулдузханнн жаны тамагына тыгъылды. Эшик ачылды. Башында таулу бьоркюн, кьалакь этмей, тегереклей кийгенди. Мыйыкълары — къара, кьезлери алгъынча ышарадыла. Олду!

Терезеден къарасанг, ёзен туман эсленеди. Туман гулмакла къая жухлагъа илине, узакъгъа, кьезден

ташагъа кетедиле. Ала Жулдузханны толмай къалгъан ахшы умутларына ушайдыла, кетедиле, кетедиле.

КЪУРТА

Мен терек салкъынында не да босагъа аллында жатхан, къартдан тюгеннген тишсиз ит кёрсем, жазыгъым келип, жаным инжиледи. Кёзюме ёлген парийибиз кёрюнеди. Ой анассыны, къалай огъурлу жаныуар эди!

Кёп болмай Я. деген элге бир иш бла баргъаныбызда аш юйню аллында анга ушагъан салпыкъулакъ, талгъыр парийни кёргенимде, андан кёзюмю айыралмай, кёп къарап турдум.

Аны къошдан келтиргендиле. Ол энди къыйыр сакъларгъа къартды. Алай анга бир адам да хыны этмейди. Ол да кишини элгендирмейди. Алайгъа ким барса да, анга жалынчакълы къарайды. Ким биледи, стауат сакъларгъа юйреннгени себепли болур, адамдан а къоркъмайды. Мени эсеме сабий заманымда болгъан бир зат тюшюп, аны энтда да унуталмай-ма.

Ол заманда биз Къазахстанда жашаучу эдик. Биз, жангыз тамата къарындашыбыздан сора ишлеп хайыр этерге адамыбыз да болмай, аууруракъ юйдеги эдик. Анабыз а алты сабийни айыпсыз ёсдюрюрге борчлу бола, колхоз ишге да болуша эди. Тамата къарындашыбыз, алыкъа акъылбалыкъ болмаса да, къанлы къазауатны кезиуюнде къарындаш къазакълыла бир сюрюу къойну анга ышанып кютерге берген эдиле. Бизге, ууакълагъа, Шагъабаннга болушургъа да тюше эди. Школда окъургъа да ол жыл-

лада онг аз эди. Абаданла, сакъатла, урушха болушлукъ эте, эл мюлкде урунадыла.

Шагъабаннга къой сюрюу бла бирге бир ит, бир эски кийиз юй, бир эски къурум къазан береди. Сюрюу бла бирге уа Тайкъашха деген талгъыр кърта ит келеди. Кърта кюндюз да кёбюсюнде сюрюу бла айланганды. Биз аны юй хайыуанларыбыздан да бек сюе эдик.

Бир кюн сюрюуден къайтханымда, кърт парий кёзлерин ачалмай, ырахын болуп, арбазда жата эди. Мени кёрюп, кёзлерин ачды да, сора кючденбутдан кёбуп, тентиреп, дууал жанына барып ауда да, эки ал аягъына башын салып жатды. Мен, тыягъымы дууалгъа сюеп, эски габарама чёкдюм да, анамдан суусун тиледим. Анам бетими, кёолуму жуудурду:

— Жашым, Жумакуллагъа бар да, ырдауунлукъ алып кел, — деди.

Мен аланы юйлерини къатына жетгенлей, ёреккулакъ, кёк ит къамиш бурууну башы бла секирип, мыллыгын орамгъа атды. Кюн сайын кёре турганлыкъгъа, итден мен къаты сескендим. Аны тауушун эшитгенлей, Аскъар юйден чыгып:

— Бёрютут! Бёрютут! — деп итни арбазгъа чакъырды. Ит иесине ккулакъларын алгъындан да тургъузуп, мени арбазгъа кирдирмез муратда, къабакъ эшигинде тохтап юрдю. Аскъар такъыясын къой орунга сызды да:

— Бёрютут, бар келтир! — деди. Ит чалман башы бла секирип барып, такъыяны аузуна къабып, мени таба тебиреди.

— Тохта! Тохта! — деген буйрукъну эшитгенинде уа эшик юсюнде чёгюп тохтады. Жаш, ит айтханын этгенине, махтана:

— Кел, кьоркъма, кьабарыкъ туююлдю...

— Асем апа юйдемиди?

— Апа! — деп анасын чакъырды.

Тешигине мамукъ буштукъ этилген, бояуу асыры кьопхандан кьолан бетли гитче кружкагъа айран кьуйдуруп, алып чыкыгъанымда, Аскъар биягъы ит бла кюреше эди.

Мен анга сукъландым, итине кезюм кьарагъанын сезип, бир жыжым хуртдакны арлакыгъа сызып, биягъы:

— Келтир, терк! — дей эди. Жетип барып, жыжымны иесини кьолуна туттурду. Аскъар аны эркелетип, сыртын сыйпагъанда, жюню кьундузча жылтырады.

— Аскъар, залим итинг барды.

— Атам шахаргъа баргъанда узбекли шагъыреи бергенди.

— Ит болса быллай болсун ансы?

— Сизни да барды да итигиз! — дегенинде, бизни парийни хыликгя этгени бирден белгили эди.

Аны себепли уа мен да:

— Да ол да керекли жеринде жарайды, — дедим. Ол кезиуде:

— Ой Алий, нек тураса, сют суууду, — деген ыннаны огъурлу ауазы бизни ушагъыбызны белдю. Мен терк-терк юйюбюзге жёбеледим. Арбазгъа жетгенимде, Къуртаны кезлери кьалай эсе да суулу болуп, жан бере тургъанча кёрюндю. Ол манга бир тюрлю эриши кьарагъанча эди. Мен ол кезиуде андан теркирек кьутулуп, Аскъарны итича ёрекъулакъ болурун тилей эдим. Бизни юйдегибиз аны барысы да суююп тургъанларын биле турсам да, хар заманда да сёзюмю жерге салмаучу ыннама, ышанып:

— Бу къарт гыбынаны бир жары элтип, ажашдырып кетсе, иги боллукъ эди, ынна, — дегенимлей:

— Ол не сѣздю, жашым! — деди ынна, сейирсинип, сабыр ауаз бла.

— Да кючюк асырагъанлыгъынга, ол да жашай турса Тайкъашхача къартайыр. Хар зат, адамла, хайыуанла, жаныуарла, унамасанг, агъачла да жаш кезиулеринде къарыулу, ариу, сюдюмлю боладыла. Къурта болмаса... — дегенлей, эшикден анабыз кирди. Ынна аны кълундан тели хыярны тышын-дан этилген бууалдакъ суусун орунну алып чюйге такъды.

Анам ол кезиуде бал чюгюндюрде ишлеучю эди. Ол суу сугъарып келгенди. Суу кийимлерин алышындыра:

— Алий! Парий не эсе да бир бек апчыгъанды. Жылы аш берип, кѣзкъулакъ бола турсанг не болады?

— Тирилик, бош кѣзлерин кысып жатханлыгъыды.

— Угъай, жашым, ол сени ёлюмден къутхаргъанды.

— Да не этейим да къутхаргъан эсе, — деп эшик-го чыгъып кетдим.

Ушхууур ашагъандан сора, биягъы ынна анама: «Келин, Къуртагъа аш бермегенмисе?» — деп тынгысыз сорду. Эшитип турама.

— Аш а берген эдим, ашаргъа унамагъанды анысы.

Мен а: «Теркирек ёлгей эди», — дейме ичимден. Сабийлени «Алийни Къуртасы», — деп хиликгя эт-теплери эсима тюшюп.

Ол кезиуде чалман башы бла секирип, Аскъарны Вврютуту арбазгъа тюшдю. Мен: «Хир!» — деп хы-

ны этгенимлей, юсюме атылды. Алайлай Къурта жетип, Бёрютутну желкесине илинди. Эки ит аяусуз талашып башладыла. Сейирге къарап къалдым. Бёрютут бла Тайкъашха къарт угъай, хайт деген заманыча сермешди. Бёрютут не аямай кюрешсе да, къарт парий аякъларыны юслерине ёрелешип чайнашдыла, сора төрт аякъларын тиреп хырылдашдыла. Дагъыда бир ненча кере биягъы итле башлы-тюплю болдула. Бу сермешиуле къарап къарагъынчы болгъан эдиле.

Бир заманда анамы:

— Нек къарап тураса? — деген ёхтем тауушун эшитип, элгеннген окъуна этдим. Анам бир челек суу алып чыкъды да, итлени юслерине кезиу-кезиу къуйду. Итле айрылышдыла, Бёрютут, сынсып-сынсып, юйлери таба ташайды. Ол кюннге дери итле талашсала суу къуюп айырычуларын мен билмей эдим. Къурта уа, жан солуу эте, мени къатыма келип, къуйругъун къымылдата, къарыусуз ауаз бла: «Оф! Оф!» — деп бир-эки таууш этип, арлакъ барып жатды. Ынна харип да, этеклери жер сыйпай, тири-тири келди да:

— Къурта, харип, Къурта, — деп итни эркелетди. Къарт парийде кётюрюлюр къарыу болмаз эди, Тайкъашха, мудах къарап, къуйругъу бла жерни аз букъу этдирди.

Мен къууанырымы, жилярымы да билмедим. Ынна аркъасын дууалгъа тыяндыра, Къуртаны къатында чёгюп, аны жырылгъан эрнине къарап кёп сагъыш этди. Бизни ыннабызча акъыллы къартны бир ит жаныуар ючюн аллай бир сагъыш этгенине тамаша болдум.

Биз барыбыз да арбазда, шургулу адамлача, шош эдик.

Эртденликде анам танг аласына, жабу-жабу этип,

барыбызны да уятды. Парийни елгенин бизге хапарлады:

— Алгъаракъ чыгъып айырсакъ, ким биледи, ёлmezге болур эди.

Манга хыны къарай: — Ма, бу уа, аланы айырырны орнуна, сейирге къарап тургъанды!

— Мен къалай айырлыкъ эдим, ала бир бирни кесе турсала! — дедим, кесими кёпдюрюп.

— Аланы талашхан себеплерин сен билмеймисе? Къурта сени Бёрютутдан къоруулай, сени ючюн ёлдю. Ма муну бла экинчи кере ол сени ёлюмден сакълады. Ол аман тишли ит сени къапса, сен да сау къалмаз эдинг. Ит жаныуарлада аман тишлилери болады. Аллай аман тишли ит къапхан адам, мал да ёлмей къалмайды, — деп бизге сабыр-сабыр ангылатды ыннам.

— Бу жолдан сора уа къачан? — дедим.

— Жашым, бу ит бизге жангы жерде насыбыбызгъа кёре тюшген болур эди. Бизге аны, таза къумалы итни, артыкъ тырнакълы къойчу парийлени тукъумларынданды деп, къойчу Жюнюс берген эди. Ол биз мында къой кюте башлагъандан сора экинчи жыл эди. Бир жыл хоншу колхозда анангы эгечи онгсузду деп сууукъ хапар келди. Къыш чилле, мардасыз сууукъ, боран, эшикге чыкъсакъ, кирпичклерибиз бирге жабыша, бузлайды. Сени гитче заманында ананг сени аркъасына кётюрюп кетди. Мен бирсилеригизни къоюп баралмадым. Олсагъат сизни бла Къурта да тебиреп ызыгъыздан кетди. Эртденликде «Къалмакъ душпур» табадан бютюн да уллу жел туруп, биягъы боран башланды. Ананга, жол ачылмаса, анда сабыр бол деген эдик. Ана къайры тынчайырыкъ эди! Жолгъа чыкъгъан болур эди. Биз да амалсызгъа къалып, дыгалас эте, ингир бол-

ду. Жатдыкъ. Бир заманда, кече ортасы аугъан болур эди, Къурта, эшикни тырнап, сынсый башлады. Эшикге мыллыгын атды ыннанг. Ыннанг сени аурруунгу алсын, балам. Аллай итге къара, болгъаны, чанагъа жегилген атча, буз чакъмакъ. «Эшигим жабылгъанды», — дедим ичимден. Ит аллымда, мен ызындан барабыз, къула тюзге къарап. Дангыл ёзен, жол жокъ. Аулакъ. Боран кёз ачдырмайды. Сюрдю сабан ызда бара болур эдик. Абына да жыгъыла, аманны кебинден къоба барабыз. Къарангыдан кёзню кёзге урсакъ кёрюнмейди. Бир насыпха Къурта менден узайып кетмейди. Къара кюнлю болуп жетгенимде ананг, аллах насып этип, бир салам тишни чунгур этип ары кирип, сууукъдан къалтырай. Сени тон габарасына чёргерге кюрешгенди. Сен онглуракъ, ол харип а сёлешалгъан окъуна эталмайды. Жиякълары къурушхан эди.

— Къурта уа Къурта, — дегенимде, ынна:

— Сени анангы бетин, къолун къар бла ышып, сени да этегиме чёргеп, анангы да къолундан тута, артха айландым. Биз юйге жетгенде, боран да шошайып, бурун тауукъ къычыра эди.

Мен, ыन्नаны хапарына тынгылай, болгъан ишни суратларын кёз аллыма келтире, кесими дунияда бек акъылсыз сабийге санадым. Болса да, Къуртаны сау этерге уа онг жокъ эди.

АМАНАТ

Дунияны къайсы мюйюшюнден да, къайсы къыралдан келген жолоучу да шахарыбызгъа бош сукъланмайдыла. Ачыкъ, булутсуз кюнледе бийикден къарасанг, жашил къатапача, Нальчик къалай ариу-

ду. Бир бирде уа шахар туман ичинде тумаланып бир тохтаса, төгөрөкни алай терк кёралмазса. Шахар туманда; юй шахарда, сен юйде бегитилип тохтаучу кюнлени да сынарса. Аллаһ кюнледе мен дертими кьагьытлагьа жетдириучюме. Жазаргьа кюрешип. Асыры арыгьандан санларынг ауурлукь этип, кесинги да багушха атарыкь сунарса. Кертиди бир кьауум эсирикле мени багуш ташыгьан мешина бла шахар кьыйырына элтип атаргьа умут этгенлери. Угьай, мени кишиге хатам да жокьду, алыкьа жашау алдады. Жарсыуну хар заманда да кьууанч хорлай келгенди.

Бюгюн кьагьытлагьа кьапланып, бираз тырнайым. Тамбла биягьы ауруругьуму да билеме, алай жаным кьакь жиликча кемирген ёмюрюмю бир такьыйкьасын жазмай ырахатлыкь жокьду. Сын таш ишлегенча, бууунум кьурушуп кьопсам а, биягьы жангы хапар жазарыгьым, балдыргьан кьаурача зыбыр кёрюнюп, лёкьу шинжилеча, этегинге-женгинге илинеди да турады.

Ма аллаһ бир тынчлыкьсыз кюнлерими биринде кьарт ыннабыз мени элге чакьыра адам ийди. Ол эгешчигим Феруза жазгьан кьагьытны кьолума тутдурду.

«Жашым, — деп башлагьан эди ынна, — кьалай эсе да кьартны тюшюмде терк-терк кёреме. Мен кёп турмай кетерик болурма. Туудукьланы барын да бир кёрсем иги боллукь эди. Туудукь балдан татлы. «Ичден чыкьгьан ич ауруу, ич ауруу да кюч ауруу», — деп, жюрегими таралтыр кьагьытны окьугьанлай, сабийлени да алып, мыллыгымы элге атдым.

Эски юйюбюзде айран къайнагъан чыккыр эсе да, ыннаны баш тузлаучу тузлугъуну ийисича хычыуун, мысты ийис келе эди. Ыннаны къара чикилясыны къыйыры бурулуп, жаулукъ тюбюнден къарай, этеклери жерге жете къопду да, эки саплы уллу гошпан бла боза, эки къыйма туурам, тузлукъдан баш жарты чыгъарды.

— Жашым, келгенинг бла кетгенинг тенг болады. Сен къатымда чёкгенинг манга аз хычыуунду да. Эрикген эсенг да бир къауум кюннге тёз, сен уллу. Къарт болгъанлыкъгъа сер болмагъанбыз. Къартла, хоншула да келе турадыла, кёремисе? Олтур, ынна сени аурууунгу алсын.

Абаданладан бир къауум адам юйге кирдиле да, хар бири жыл санларына кёре, кими ёрге, кими тёрге ётюп олтурушдула. Боза аякъ аланы къолларына кёчдю. Арбазда къарындашым маркъа къозуну соя кёрюнеди.

— Алан, Шаулукъ, — деп ынчхады бир заманда Даниял. — Сен ёмюрюнде аллахха къуллукъ этип иш кёргенмисе? Жаханымге бир адам барса, сен барырса...

— Ёмюрюмде аллахха бир асылыкъ, не адамгъа артыкълыкъ этмегенме, — деди Шаулукъ арсарсыз.

Ынна мени эшикге чакъырып, къарт къатынла бла саламлашдырды. Ала мени, кезиу-кезиу къучакълап, арыкъ, салкъын къолчукълары бла къолумдан тутуп, кёзлерине-бурунларына сукъдула, сора башха отоугъа кетдиле.

Даниял къарт бир кезиуде Алийге сыбызгъы сокъ деп тиледи. Алий мазаллы, жыйырылгъан бормакъ-

лары бла балдыргъан къаурадан ишленген сыбызгъысын сокъгъанда, битеу бары шум болуп къалдыла. Бир бирлени кёзлеринде жилямукъла окъуна кёрюндюле. Мен Шаулукъ акъсакъбалгъа, аны сокъгъан кюйю не кюйдю дегенча, кёзюм-къашым бла белги бердим. Ол сыбызгъыны итча улутуп, бир тюрлю шургулукъну билдире эди.

— Жашым, жаратдынгмы тартыуну, — деди Алий.

— Хоу! Энтда, энтда да, — дедим ашыгъышлы, кёлюм тола.

— Ахшыды, жарата эсенг. Мени жашым сахарчы болгъаны ючюмюдю, билалмайма, сыбызгъыны суймейди. Эрикгенде, анда-санда бир къолума алсам, аман къууум этгенча кёрюнеди. Аны себепли уа сокъгъанны да къойгъанма.

* * *

— Таулуну жашауунда къара кюнле аз болмагъандыла. Къызылбекле мал сюрюулени сургенде сыбызгъы бла къошдан-къошха хапар бергенлерин, суугъа кетген адамны къармакъла бла излегенде сыбызгъы согъуп излеучюлерин эшитген болурса. Алай сыбызгъыны жалан да бушуулада угъай, стауат сакълагъанда, кюз биченде чёрчек жашла кёллерин кётюрюрге, уллу жыйынлада, тойлада согъуучуларын кёз аллынга бир келтир. Не медет, сыбызгъычыла да аз бола барадыла. Биз энди бериден арыгъа жууукъбуз. Эски жараларыбыз кёпдю. Эски жара сау болмайды. Аны къотурун къобарсанг а ол бек ачийды.

— Акъсакъбал, сокъ маржа энтда бираз, сокъ, — дейме мен.

— Къартайдыкъ, бизден къарыу кетди, — деп, бироз баш тебен къарады да къарт:

— Бизни осуятыбыз, сизге аманатыбыз ол болсун: ёлсек эскере туругъуз. Биз сизни терс жанына саулугъубузда да тюртмегенбиз. Къартха, таматагъа намыс берген намыслы болады. Алайды, ахшы улан, ыннангы айтыры да олду.

Эртденликде мен къууанып кетдим. Ынна жаздыргъан къагъытын сагъынмады, кеси да тири кёрюндю. Мен юйден чыкъгъанда, эски юйюбюзню чорбатларына кёз жетдире:

— Аппанг да ашыкъмаз мени жанына элтирге. Туудукълагъа алыкъа борчлума. Терк-терк келигиз, сизни аурууугъузну алсын ынна. Биз къарт болгъанлыкъгъа, бир бирге тыянчакъбыз. Туугъанлагъа, туудукълагъа айтыр аманатларыбыз барды...

— Келирбиз, ыннака келирбиз, — дедим. — Аппа да бироз сакълай турур.

КЕЛКЪАЛДЫ

Къылыч жара сау болса да, аууз жара сау болмаз.

Нарт сёз.

Бир къауум жыл мындан алгъа ишге жарашыр мурат бла бир мехкемеге бардым. Болуучусуча, къагъытчы къыз олтуруучу отоугъа кирсем, адам жокъ. Мен портфелимден къагъытларымы чыгъарып, тамата сурагъан заманда бирден къолуна тутдурурча, тап жарашдырыргъа кюреше эдим. Ол кезиуде бир тиширыу кирип:

— Сиз кимни излейсиз? — деди. — Къагъытчыны?..

— Угъай, директорну.

— Ала кѣп турмай келирле, олтуругъуз, олтуругъуз, — деп, ол бир тюрлю суюдюмлю ышара, чыгъып кетди.

Мен тегерегиме къарай, сархош болуп тургъанымлай, эртдегили танышым, Суюдюм, аны ызындан а киши ортасындан озгъан, токъ бетли, толу санлы, чачына иги да кырау ургъан эр киши кирди. Мен Суюдюмню кѣргенлей, сермеп алып, кыучагыма кысыдым. Биз, бизни кыатыбызда директор болургъа боллугъун кыой да, аны кабинетини эшигини аллына кысылып, анга ары кирирге онг бермей тургъаныбызны иги жесекден сора эследим.

— Не бек тансыкъ болгъан эдигиз бир бирге, — деди тамата, бизге ачыулу кѣзден къарай.

Тынчыкъ-саулукъ сорушхандан сора, тышына чыгъып, холда жумушакъ шинтикге олтурушдукъ. Суюдюм бек тюрленип кѣрюне эди. Аны кѣзлери кыалай эсе да бир тюрлю, соруулу, мудах къарайдыла.

— Къайдан чыкъдынг, таланмагъан, жангы ай бла кѣрюн. Узакъда хапарынг бар эди да? — дейди Суюдюм, этеклерин сыйдам тобукъчукларына тарта.

— Ишге жараша айланама. Сен а мындамы ишлейсе?

— Хау, кыагъытчыма.

Суюдюм мени ёмюр тарихими не иги билсе да, арт жылладагы тюрлениулени бир кыауум кыысха соруула бла окъуна жкенгил ангылады.

— Юйдегили болгъанмыса?

— Угъай.

— Диссертацияны жакълагъанмыса?

— Быйыл жакъларгъа умутум барды.— Суюдюм, мен сени мында ишлегенинги билсем...

— Билсенг келлик туююлмю эдинг?

— Угъай, алай сунма. Мен сени излерге умут этгенли бек кѣп заман болады. Алай тап тюшмей тургъанды. Кѣресе бююн а эсде болмай тургъанлай тюбешип кългъаныбызны. Адамны ырысхысы тутаргъа тебиресе бек тынчды.

— Унутмай тургъанынг ючюн, перекет берсин.— Сени кѣрмегенли кѣп заман болгъанын кесинг билесе. Не жашырыу, тансыкъ окъуна болгъан эдим. Айып этме, аллах ючюн. Уллу сѣзде уят жокъ, уялгъанда къууат жокъ дегендиле.

— Ийнанама, алай...

— Кълалай?

— Мени насыбым да кълыл кѣпюрню юсюндеди. Суюдюмню ахыргъы жууабындан кѣп затны ангыларгъа боллукъ эди. Биз тюбеширге оноулашып айырылышдыкъ. Экинчи кюн Суюдюм бла аны фатарында жолугъушдукъ. Кѣп затлагъа жетдик, бир бирни кѣзюне ишекли къларай, озгъан жылланы зауукълукълары келмезге кетгенлерине экибиз да ичибизден ѳкюнюуюбюзге чек жокъ эди.

Бираздан сора ол: «Мусосну жазыучуланы Союзунна членнге алгъандыла, быйыл ючюнчю китабы чыгъады»,— деди. Мусосну атын эшиттенимде, мени элтип элхууургъа атханча болдум, кѣзлерим къларангы этип, кече къларангы агъачда ажашханча кѣрюндю.

«Мусос, Мусос! Мен аны кѣлюн кълалай кълалдыргъан эдим, нечик женгиллик эди. Эслемей сѣлешген аурумай ѳлгенчады. Аны жюрегине ѳмюрде унутулмаз жара салынды. Мени анга айтхан сѣзюм окъдан, шибилядан аман таууш этгени себепли, ол

аман таууш бюгюн да эшитилгенлей тургъан суна-
ма.

Биз Мусос бла бир элде, бир орамда жашаучу
эдик. Ол алакат тизгинли, субай санлы, бою орта-
дан аз бийигирек, ариу кылыкълы, ариу тилли,
къара шинли, жангы тюк ура келген жаш адам, ол
жарашмагъан адам тапмаз эдинг. Алай а аны ар-
къасы гуппур болгъанын менден сора киши кезюне
тутхан болмаз. Биз киногъа, келин келген жерлеге
барсакъ, аны уа кёбюсюнде юй жумушларын этге-
нин, къарыусузгъа болушханын кёрюрсен. Жазыкъ,
къыяусуз тенглерини араларында ийменемин болур
эди? Бизни классда андан айырма окъуучу бир
заманда да болмагъанды.

* * *

Онунчу классны битдирип, ким кыайры окъургъа
барырын билмей, ангкы-тенки болуп айланган ке-
зиуюбюздю. Мен аяусуз хазырлана башлагъанма.
Университетни журналистика факультетине бар-
лыкъма. Мусос да ары барлыкъма дегенди. Мусосну
эгечи Шарифа уа кыайсы институтха барлыгъын
бизден жашырады, болса да къарындашындан узакъ-
гъа кетерик болмаз.

Бир эртденликде, малланы сюрюуге кыошуп келе
тургъанымлай, Азнор тюбел, ёреме сын этди. «Бир
кыайкъ мындан алгъа, бизни бир кыууанчха чакъыр-
гъанларында, сени Мусос чакъыргъанды, сен а кел-
мей кыалгъанса. Сенсиз а мен да баралмагъанма.
Сен бизни бла барыргъа кылыкъсынганмы этесе?» —
деп арт этегими аллыма кыаплады. Манга киши
жукъ айтмагъанын ант/этип ийнандыралмадым. Ол
кыолун бир силтеп, сени кыбик тенги болгъандан
болмагъан игиди дегенча, артха кыарамай, кетип

къалды. Орамда адам кѣп болгъаны себепли, ызындан сѣлеширге мен да уялдым. Азнор ачыуланып кетгенликге, Мусос бла мени арабызгъа сууукъ сѣз кирсе, Мусосну эгечи Шарифа манга мархабат этмезлигин билгенча, бир тюрлю тынгысызлыкъны жүрегим сезеди. Аны себепли ол ингирде окъуна Мусослагъа барып, Азнорну тойгъа чакъыргъанын нек жашыргъаныны юсюнден дау айтдым. Ол а мени университетге хазырланган кезиуюмде дерседен бѣлюрге болмай, аны себепли айтмагъанын ангылатды. Мен а: «Сен кесинге къызла къарамагъанлары ючюн зарланганмы этесе, гуппур», — деп чакъдырдым. Артха суху айланганымда, чалы жанында Шарифаны къызыл ингиликли уууртларына жиямукълары минчакълача тѣнгерегенлерин эседим. Ол аз сабырлыкъ бла: «Сенден ол сѣзню эшитirme деп умутум жокъ эди», — деди. Не файда, сагъышланмай айтылгъан сѣз, атылгъан окъ, къызыны жүрегине жара салгъаны сѣзсюздю. Ким биледи, мени жашауумда насыпсызлыкъым ол жангылыч айтылгъан сѣзден окъуна башланганмы болур эди. Ол кече биринчи кере тангига дери кирпич къакъмай чыкъдым. Иш «Суу биямукъдан тиш тюшдю» дегенча болургъа ушады. Къарындашын сындырып сѣлешгеними къыз кечерми? Мискин жанымы, къызыу къанымы зыбыр сѣз сууукъ жауунну ташлы ырхысыча талайды.

Бир къауум кюнден университетге кириу сынаула да башландыла. Алай Мусос бла Шарифа мени кѣюме урунмадыла. Ала документлерин Къазахстанны къырал университетине угъай, Къазах педагогика институтха бергенлерин эшитдим.

Экзаменлени жетишимли берип, мен КъазГу-ну студенти болдум. Мусос бла Шарифаны «5» деген

багъала бла КъазПИ-ни филология факультетине киргенлерин элге баргъанда билдим.

Эки ай колхозгъа мамукъ жыяргъа болушуп, октябрда Алма-Атагъа къайтдыкъ. Къауум кюнден сора, Мусос бла мен трамвайда тюбешдик, не эсе да, ол мени бла жарыкъ саламлашды. Мен кесими терслигими ол кюн бютюн да иги ангыладым, аны бла ариу тилли болургъа кюреше эдим... Болса да, асыры уялгъандан, кечгинлик тилерге тебирегенимде: «Мен анга не хайыр, не хата этмем», — дегени эсима тюшюп, жукъ айталмадым. Шарифа уа бир да эсимден кетмей эди, кёралгъан а этмейме.

Биз сёлеше тургъанлай, Суюдюм къайдан эсе да чыкъды да, бир тюрлю суюдюмлю ышара, Мусосну женгинден тартып, манга: «сау бол», — деп, кёзюкъашы бла билдирип, аны къолтугъундан тутуп алып кетди. Ма андан бери къадар бизни къуш тюклерича чачып, бир бирге тюбешмей турдукъ. Ол кюнден сора Суюдюм бла да биринчи кёрюшебиз. Мусосну бла аны да жазуулары бирге болмагъанды. Шарифаны къадары бла мени къадарым бир бирден узакъдыла.

— Суюдюм, айт, не хапар, не жангылыкъ, Мусосдан хапар иш билемисе?

— Не айтайым, Мусос къыйынды, жюреги ауруйду.

— Къайдады.

— Бир жылдан бери төшекди. Алайды, эм байлыкъ — сан саулукъ энди андан кенгдеди.

— Да алай эсе, мен анга борчлума, барып кечгинлик тилейим. Аны кёлюн къалдыргъан эдим.

— Бусагъатда Шарифадан адресин алып келеме. Бар, алыкъа кеч болмаз.

Жайны жауунлу кюнлерини биринде Бештау-

да жүрек ауруулагъа багъыучу клиникагъа атландым. Эки сагъат жолоучу болуп жетдим. Битеу ёмюрюмдеги сагъышларымы бла ол кюннго эки сагъатлыкъ сагъышымы базманнга салсанг, артдагъы аудуруп эди. Женгил машина бла терк окъуна клиниканы табып, Мусосну палатасын сурадым. Аны жүрегине операция этерик СССР-ни Илмула Академиясыны Сибирь бёлюмюнде алими болгъаны эсиме тюшсе, боранлы, къарлы аулакъла, тайга кёзюме кёрюнюп, сора кыбыла жанында тереклени чакъгъанлары да кёз аллыма келе эди. Мусосну ёмюрюуа, ёмюрю? Ол чагъармы? Огъесе, бузлармы?

Узун коридоргъа сугъулуп, тенгими излеп төгерекге къарай, хар озгъан саусузну, врачны кёзюне къарайма. Бир заманда акъ халатлы чалбаш эр киши:

— Сиз кимни сора келгенсиз? — деди.

— Мусос Ормановну.

— Аны жүрегин жаргъандыла. Операция беш сагъатха созулгъанды, — деген шургулу хапар айтды. Жиклерим бошайып, табанымдан мыйыма дери жызылдап, чач туклерим ёре турду.

«Угъай, угъай! Мусос жашарыкъды, жашаргъа керекди. Манга кечгинлик берликди».

Кёлюм толуп, жилямукъларым келгенден, акъ халатлы кишиге жукъ айталмай, кёзлерим къарангы эте, тышына чыкъдым. Бираз эс жыйып къарагъанымда, клиниканы кыбыла жанында саусузну жууукълары, тенглери къалмай жыйылып. Амалсыз мен аланы къатларына жанладым. Адамланы бетлеринде мудахлыкъгъа кёре, Мусосну жашауу кыыл кёпюрню юсюнде тургъаны ангылашына эди.

Тангны клиниканы аллында аягъы юсюбюзге атдырдыкъ. Сагъат алтыда зауаллы Мусос ауушду.

Мен аны жашауу кысха болганына ичимден терең кычкынып: «Кечгинлик бер, Мусос, кеч мени!» — дегенден башка аузума сөз келмеді. Мен анга бу дуняда борчлу болуп калдым. Ол борч манга мардасыз ауур жүк болуп, аркымы ол бүгүп барган сунама. Сүйдүм да жангыз, мен да жангыз жашайбыз дуняда. Сүйдүмнү келюне уа не келе болур? Аны жууабын Сүйдүм кеси айтыр. Шарифаны жашауу зауук болсун! Зауукду!

Болса да, ол күндөн бери адамга оспар сөлөшмөзгө кыст эткенме.

КЕЛБЕТИ КӨЗ АЛЛЫМДАН КЕТМЕЙДИ

Көп жашаганыга сорма,
көпнү көргөнгө сор.

Нарт сөз.

Адамла ол дуняда соруучу сорады дейдиле. Ылгын басырып, артагы дуучу кырк атлам атлагандан сора, токмагы алып, соруучу жеткен ханы барды. Алайды да, ол дуняда барып ким көргөндү? Бу дуняда тишируу соруу этгенден аллах сакласын.

Бир жол топ оюндан келе Азад, Зайыр, Карло Барисбийлагы кайтадыла. Босагадан атлагандарынлай, Барисбийни катыны Алмасхан соруу этди:

— Бүгүн кайсыгыз гонорар алганысыз?

— Бирибиз да угай.

— Шахмат оюндан а кайсыгыз кытхансыз?

Биз, бытдым эткен койлача, баш төбөн болдук.

Барисбий а, гумулжукла басынган жилинча жыйырылып, жууап берди:

— Барыбыз да тенг болганбыз. Кертиди, Азад бла мен эртденликде иш башлардан алгъа (баш кюнден къалган кюнледе) бир къауум оюн ойнап турганлы он жылдан артыкъ болады. Ким кеп къытханын тергеп турмайбыз, базманнга чегип кеременбиз. Болса да иш заманыбызны белмегенибизге аллах шагъатды. Карло бла Зайыр шахмат ойнамайдыла. Къайнайдыла, башларына бош адамла, артда келирле, кеч кетерле, алагъа босагъадан атлап киши соруу этмейди, — деди сёзню лакъырдагъа бурур муратда.

— Сени да башынга бош этергеми керекди?

Энди ол къатыныны дыгъылына къатылды. Тиширыуну чочутур акъылда имбашларын къымылдагып къойду. Алай, Алмасхан къозумады. Сорууланы тизип башлады.

— Кимни отпускасын жуугъансыз?

— Барысы да жерлериндеди, не оннга, не солгъа кетген жокъду.

— Бююн мен бармасам сабийни саддан ким келтирлик болур эди?

— Да селеширик болур эдинг? — деди Барисбий, боюнса тюбюнде сыртына чий чыбыкъ тийген ёгюзча.

— Сизни телефонугъуз бир заманда да бош болмайды. Аны бурган кемине не ауур ишни да тамларгъа боллукъду.

Азад бла Зайыр кеслерин жукъ билмегенча этип, таш суратлача, сын болуп олтурадыла. Алмасханны жукъа бурун тешиклерине солуу сыйынмай, бурун къыйыры агъарды. Барисбий, алагъа «болушлукъ» дегенча, термили къарады да, бир олтурду, бир турду Кёгюрчюнча мурулдады. Карлогъа бурулду.

Барисбий топ оюннга бармаучусун юйдегиси уста биледи. Аны себепли уа, бюгюн къалай эсе да жашла аны жангылтханларын камсык нёгерлери Барисбийни къалпагыны бел баууна къысдырыш къойгъан беш футбол билетден ким да билирчады. Алай бу кезиуде Азадланы чыдамлары тауусулуп, асыры кюлкю къысхандан ёледиле. Алмасхан тынч туругъуз деп, кёзю-къашы бла билдире, кеси уа не аз да ышармайды, сууукъ бет алыпды. Ёмюрде андан хыны сёз эшитмеген эри хайранды. Энди ол къатыныны аузуна, киштик чичханны марагъанча, къарайды. Алмасхан а чабыуулдады, артха тепчир ниети кёрюнмейди.

— Сени кабинетигизде юч нёгеринге, кесинге, дагыда беш билет алып ахчанг жокъ эди эртденликде. Анча билет алыуунгда, къалай да болсун, бир хикмат барды. Огъесе бир мишегеннге уа тюбеген болурмуса? Алай эсе, жашырма, — деп эрини башындан къалпагыны алып, столгъа салды. Барисбий анга нек соруу этилгенин энди ангылап:

— Уа, зинагъур! — деди да, нёгерлерине ишекли къарады. Эки къолун этиучюсюча бирге уруп, секирип турду, юй тюбюнде ары-бери айланды. Жашла, асыры кюлгенден чегисиз бола, бир аууздан:

— Сытузыхуейр? — дерге кюрешдиле, барысы бирге къабартыча билмеселе да, асыры кюлгенден жилямукълары келе. Энди ала таш суратлача угъай, къоян тутарыкъ уучу эгерлеча къарайдыла Барисбийге.

Бир ауукъдан сора Алмасхан келген къонакълагъа эс бурмай, лакъырдачы эрин аллай бир апчыханына асыры къууангандан, киндиксиз бола, еблагъа деп, чегемли саламлашыу этди. От жагъада гыр-гыргъа юйренмеген Барисбий кюлген кибик

этип, апчыгъанын билдирмезге кюрешгенликге, аманны кебинден, кючден-мутдан эс жыя башлады. Къалай-алай болса да юйню иеси туююлмюдю, кеси да эрикгинчи кюлгенден сора, мангылайына къалын къара чачы тегюлгенча (ким биледи, ол аны жаш заманындан къалгъан адети болур эди), моргъул тартхан сыйдам тейпесин артха сылады да:

— Сен къартлыгъынга быллай оюнла чыгъарсанг, мени шайтанлы этериксе, адам бек къоркъса не да бек уялса кишиликден окъуна къалыргъа болдукъду, — деп кюлдю, Хабаланы эшегини къулакъларындан къоркъгъаны эсине тюшдю.

Ата журт урушну кезиую эди. Барисбий эки четен гаккы сатып, четенлени башына къаплап, Нальчикден Нартаннга келе болады. Нартаннга жете келгенлей, уллу арыкъны ичинде эки зат, кундуш чакыракълагъа ушаш, бирде сюелип, бирде аууп не да бири алгъа, бири да аны ызындан кезиу-кезиу къымылдай боладыла. Жашчыкъ а ахчачыгъын хуржуннга уруп, тийреуюч бла окъуна туйрепди. Урушну кезиуюнде сабийлени, заманларын кезлери къыймай. жумушха женгил табар ючюн тийреде тутаргъа эсе да, огъесе кертиси бла окъуна ууакъ хыличилеми болур эдиле, не да болсун, къоркъунчлу хапарла кеп айтыла эдиле. Бютюн да ол затла эсине тюшюп, ала да къоркъунчха къатыкъ бола, онючжыллыкъ жашчыкъ ол къымылдагъанладан асыры къоркъгъандан борбайлары къыйылып, сын болуп къалады. Аны юсюне да бир абынган минг сюрююр дегенча, анасы ишден келгинчи бузоу эмер деген къоркъуу да симсиретеди. Иги кесекден а, саскыла иги къатылгъан болур эдиле, эки ал аягъында бугъоугъа ушагъан темир кишени бла, бутсуз Хабаланы кекбаш эшеги секирип чыгъады.

Алмасхан Барисбийни жууапсыз къоймады.

— Мен къалмасам, сен къалмаз эдинг. Фатима Эдигар деген тюрклю къатын токъсан беш жылында къыз бла жаш — эгиз сабийле окъуна мажаргъанды. Эрине уа ол кезиуде жалан да жюз жыйырма жети жыл болгъанды.

Алмасханни жууабы артыкъ кюлкюлю болмагъанлыкъгъа, столдагъы къалпакъны беллигине сугъулгъан контроль «къулакъсыз» билетле кюлкюге къатыкъ болдула. Андан ары, Барисбий сёзню башхагъа бурургъа суйюп, Зайырны балан бармагъы бла кёргюзте: — Муну биз юч жылдан бери къатын алыргъа кючден-бутдан ауузландыргъанбыз, эсин алдынг, жазыкъны, — деди.

— Къоркъа эсе, Индия бла хоншу Сикким деген княжествогъа барсын. Анда тауда жашагъан таджуулуланы тёрелери былайды: эри бла къатыны юйлеринде кёбюсюне тынгылашып олтурадыла. Алада тиширыулары, эр кишилени тиллери башхады, алада «эр киши», «тиширыу» тил жюрютюлюнеди. Бютюн да эр кишиле тиширыу тилни билмегенлери себепли, ала бир бирлери бла сёлешмейдиле, кереклилерин кёз-къаш, къол бла билдиредиле.

— Да, Зайыр ары жетгинчи къарт боллукъду.

— Аллях! — деди ол къабартылы акценти бла. Мени эшитгеним керти эсе, Мысырда Каир университетини профессору — назмучу Шейх Мухамед Абдель Ибрахим жюз бла беш жылы толгъунчу юйдегили болмагъанды. Къатын алгъандан сора беш сабийни атасы болуп, жюз элли жыл жашагъанды. Зайыргъа уа алыкъа къыркъ жыл толмагъанды, иги умуту аллындады, — дей, кесини дуниядан хапары болгъан тиширыу болгъанын сездире, мени да бир ауукъгъа сархош этди.

Бир лакъырдачыгъа Барисбий да лакъырдачыды, аллайлагъа бизде камсык дейдиле. Аны чам суюгючлюгю, кюлкюлю хапарлары, кесини сынагъанлары, таурухлары бизни кёлюбюзню аллай бир жарытыр эди. Биз аны бетине ышаралмай къараялмаз эдик. Тюз атын эки-юч кере айтсанг къарамаз, эшитмез эди. Чам атын а шыбырдап окъуна айт, бир айтханынглай эшитир. Къашхасында къалып, алыкъа жашаудан умутларын юзмеген тогъуз-он узун тюк, Акъ къаяны эринлеринде битген артишлеча, ёхтем тургъанларын кёрсенг, была бирсиледен артыкъ къалай кючлюдюле дерча эди.

Дуниягъа Барисбийча тюз адамла аз жаратыладыла. Ол жалан да ахшылыкъ ючюн жаратылгъан эди. Аны бла нелляй бир кёп къазанлашсанг, аллай бир къабыргъанг жараша барыр эди. Барисбий окъумагъан китап а библиотекада окъуна тапмаз эдинг. Бизни басманы ишчилеринде угъай, битеу мени танышларымда андан кёп китап окъугъан адам кёрмегенме.

Ол кече жашауубузну зауукълу кюнлеринден бири болду. Къонакълагъа биз кёре келген татыулу къабынла бла бирге ичгилени пелиуаны спирт да келтирилди. Биз ол пелиуан бла артыкъ уллу кюч сынашмадыкъ, тутушда хар ким да хорламаучуду.

Барисбий жалан да лакъырдалары бла бизни жүрегибизни жарытып къоймай, бизге Индияда биттиркоч къанатлы уучу маскелени, Африкада мюйюзбурунланы, Австралия бла Жангы Зеландияда къызыл гылын къушланы, аладан битеу дунияны башында жалан да бешиси къалгъанын, Канада бла Шотландияда хуржунлу айыула жашагъанларын, Бразилияны Амазонка деген черегинде жыйырма беш метр узунлугъу болгъан жүзжыллыкъ анакон-

дала жюзюп айланганларын, Африканы тауларында кызылбаш гориллала доммай ёгюзню аркыа сюегине жумдурукълары бла бир кыакыгъанлай, беллин сындыргъанларын, сан жиликлерин жугъуна кёрмей, кемикча чайнагъанларын, не уллу сарыуекни да жыякъларын бир тартханлай айыргъанларын, Австрияда сабийле пелюан таш макъалагъа минип, Шош океанда жюзюп айланганларын, аланы ауурлукълары сексен, жюз килограмм тартханын, Чилиде бла Перуда, Эквадорда не эчки, не тые болмагъан хайыуанланы (ламаланы) саууп, жегип, жюнлерин кыыркыгъанларын, Индияда маске пиллени уллулукълары кыой тенгли болгъанларын, Чилини жагъаларында тенгиз пиллени ауурлукълары уа беш-алты тоннагъа жетгенин, Канадада кийик жугъутурла тууарлача уллула болгъанларын, дунияда акъ зурнукла тауусулуп, жалан да Японияда бир ненча зурнук кыалгъанын, Америкада кийик башлы доммайланы хапарын, Африкада гныу деген кийик башлы эчки кыумалы доммайланы юсюнден, Сибирде ёсдюрюлген кыочхар башлы доммайланы тамашалыкъларын, барсла уа жалан да Кавказда тюбегенлерин, д. а. к. кёп затланы юсюнден сейирлик хапарла айтып, Барисбий бизни аузуна кыаратды.

Биягъы Алмасхан а: — Зайырны тоюна ол абдан жаныуарладан бир кыауумун тапмазмыса? — деди мени кёлюмю кётюрюр муратда.

— Мени акылыма кёре, онгум болуп, кыолумдан келсе, муну тоюна бир кыочхар башлы ёгюз, бир игуар, бир да кызылбаш горилла — ючюсюн келтирер эдим. Кыочхарбаш ёгюзню кесип кыабаргъа, игуарны арбазында ит орунда тутаргъа, кызылбаш горилланы уа биргесине айландырыргъа.

— Ким чабарыкыды да манга?

— Хы, биз аны тиширыуладан кѳоруулагъанлы сау эки жыл болады. Аны юсюнден а Карлогъа соргъа эдинг, «штабны» таматасына. Ала экиси бир бирине жууукъ олтурадыла, бир бирни иги ангылайдыла. Бир бирлерин тиширыуладан кѳоруй, кезиу-кезиу къатынсызланы «къауумуна» таматалыкъ этедиле.

— Бек сюедиле не да кѳрюп болмайдыла?

— Угъай-угъай, аны бири да табанламайды. Не аламаты болгъанын кеси биле болур.

— Аллах суйсюн, хариплени, аланы.

Барыбызда харх болдукъ.

Алмасхан жѳрмелени къыздырып, сууугъан бауургъа жукъа-жукъа кесип жарашдырды да, къангагъа салды. Биз алагъа тийишли къатыкъ табып ашадыкъ. Сора мен Барисбийден биягъы сейирлик таурух айтырын тиледим. Кесим а таулу от жагъаны, тѳрт жанындагъы тышыр ташланы, къарт аталарыбыз олтуруучу тужур тапчанланы, ѳпке шишге чанчылгъан къакъ къабыргъаны бла кѳмюкбаш бозаны, къара аякъда къара сыраны, «барады», «аллына къара», дей, ышым бауларын бошлай да тарта, лахор эте, эски таурухланы татлыкъсынып айта олтуруучуларын кѳз аллыма келтирдим.

— Суйсегиз, — деди Барисбий, — Австралияда жашагъан аборигенлени юслеринден, аффриканлы папуасланы, нигмейлени — кийик адамланы жашауларындан, бразилиячы индейлиледен, американлы аппачладан, дуняны башында жашаулары бек осал, эр киши къыркъ, тиширыу отуз жыл жашагъан Калахори деген къула тюзде жашагъан бушменлени ѳмюрлеринден, канадачы эскимосладан не уа Индонезияны Барнео айрықамында малайчыладан, къайсысындан суйсегиз? — деп жарыкъ ышарды.

— Алай эсе, эрикмей тынгылагъыз, — деп башлады Барисбий.

Фанатизмни къурманлары болгъан индейлилени юсюнден болсун. Аланы къоргъашин бла, ички бла, ачлыкъ бла, тюрлю-тюрлю ауруула бла къурутуп барадыла. Жилин жырмиз жунглиге не да жукъ битмеген къуу тюзлеге ыхтырып, алгъыннгы кийик жашаугъа жангыдан жыядыла. Колумбну заманында жыйырма миллион чакълы халкъ жерни юсюнден къуруп барады.

Бир ненча минг чакълы къалгъан хуртдаклары Американы къубула жанында матуфинистле къурагъан туристлени сейирлерине не да уугъа баргъанла ючюн кийик жаныуарланы орунларына къорайдыла.

Жел ашагъан жалан жухла, къум аулакъ... Мында кюн кюйдюрген багъыр бетли жанла, навахла ата журтларын ёмюрден бери сакълагъандыла. Бусагъатда ол кёп халкъны жалан да резервацияда сакъланнган хуртдаклары къалгъанды. Жалан да алтмыш минг адам. Жазыкъла, кеслери бла бирге адетлерин да алыкъа тас этмей жюрютедиле.

Болса да, навахла насыпдан къуру туююлдюле. Аланы лагерлери тургъан къум тюзде нефть табылгъанды. Аны хайырындан алагъа малларын кютюп, жашауларын бардырыргъа къолайлы жер бёлюнгенди.

Навахланы дин принциплери да адамны халаллыкъгъа, тюзлюкге юйретиуню мурдорунда жюрюйдю. Аланы ойлауларына кёре, адамланы бла табигъатны арасында чюйрелик болмазгъа керекди. Ол бузулса, адам не ауругъан, не да ёлген этеди. Аны себепли, ауругъан адамны аягъы юсюне этер ючюн тюрлю-тюрлю мадарла этип, табигъатны бла адамны

арасында болунган чюйреликни жерине келтирирге кюч саладыла. Адам ёлюп кетсе уа «жин, шайтан жыйылган юйюн» ол сагъат кюйдюрюп къоядыла.

* * *

Навахланы ёмюрлери тенгиз толкъунунда кеме ууалып, бир къауум сау къалган адам айрыкамгъа тюшюп къалганнга ушайды. Аланы айрыкамларында аны тегерегине толкъун уруп турган тенгиз кесине къурман этерин-этмезин ким билсин? Къаты эм къарыулу навахлагъа капитализмни жаны не аз да аурумайды.

Экинчи эскимосланы юсюнден: Арктика моржланы, тюленлени, китлени сакълап турган «деменгили холодильник» болуп къалмай, эки аякълыланы да кечиндиреди. Отуз минг чакълы халкъ — эскимосла табигъатны къатылыкъларына эртдеден юйренгендиле. Анда къаяла, жухла, дорбунла жокъдула. Адамла ийне кибик бузлагъан буз юйледе жашагъандыла.

Хау, алай жашайдыла!.. Кертиси бла аланы ёмюрлери ийнелеге къонганча ётеди. Тынгысылыкъ аланы бир заманда унутмайды. Билмей турганлай «Нунаванч!» — деп хахай этерле. Моржла буз юсюне чыкъгъандыла, къарт-жаш, сабий-сюбюй, бири къалмай аягъы юсюне болур. Тюлен териден этилген къайыкъланы суугъа атып, жетерле да, тамата уучуну буйругъун сакълай, бугъуп жатарла. Ол кезиуде ала тейрилерине табынып, ата-бабаларына сууаплыкъгъа ичлеринден аят окъурла. Андан сора баш уучу, таукелленип, гарпунну атады. Тийдирмей къояргъа уа амалы жокъду. Андан сора да эки айырма уучуну сауутлары барып, жаныуарны сыртына чанчылады. Уучулары бичакъларындан жан алган тонналыкъ жаныуарла олсагъат юлеши-

недиле. Моржланы терилери сюек-мюегине дери юлешинип, тайпаны кереклисине кетеди.

Эскимосланы уучулукъну юсюнден дин ангылаулары да табигъатны байлыгъын ёсдюрюу, сакълау деген идея бла бек тыгъыз байланылды. «Жаныуарла адамла ючюн жаратылгъандыла, аланы керексизге къырсакъ, халек этсек не да уугъа барырдан алгъын бек къартыбызны кыйнасакъ, жолубуз болмаз. Байлыгъыбызны хайырлана билейик», — деп юйретеди.

Арктиканы жазы бек кысхады. Алай эки айгъа окъуна кюн асыры кыздыргъандан бузну бир ненча къатысын эритип, Гренландияны жагъалары бла Канаданы шимал жанында кёгерип, ёсюмлюкле чыгъадыла. Эки айдан сора кюн энишгерек келип бир аз турады. Сора Уэйырайд деген жерде кюн ноябрыны жыйырма биринде буз къуршоуну тюбюне бузгъады. Биягъы эки ай озгъунчу тангдан хапар болмайды.

Узакъгъа созулгъан къарангылыкъны бир бирде он беш кюнне дери батмай туруучу ай жарытып, адамланы жашауларына болушады. Ол кезиуде уучулукъну бардыргъанла бир да тынчаймайдыла. Чыкъырдагъан элли градус сууукълукъда тюленлени буз тюбюнден чыгъарларын сакълау, улугъан боранда тышына чыгъалмай жатыу — эскимосланы ауур жашауларын айгъакълайды.

Аллай кезиуде аш-азыкъ тауусулуп, саулай тайпаны ёмюрюне къоркъуулукъ жетеди. Болгъан затны тенг этерге тюшеди. Ол кезиуде тайпаны къартлары, ахлуларыны кёзлерине ахыр кере къарап, тынгылауну басханлай, чыгъып кетедиле. Улугъан боранда ажалларыны кёзюне къарар ючюн, аллары

къайры айланса, ары кетип къаладыла. Ала жууукъларын, тенглерин ачдан ёлтюрмез, аланы ашларына ортакъ болмаз ючюн, кеслери ажалларын кеслери излеп кетедиле. Кертиди, ол зарауатлыкъ бусагъатда аздан аз бола барады.

Озгъан ёмюрню ахырына дери Гренландия бла Аляскада жашагъан эскимосланы деревняларында кеслерини хыйнычы шаманлары болгъанды. Ала хауаны болумун айтып, тюленлени, моржланы чакъырыучу жууукъ тайпаларын палахдан «сакълагъандыла». Хыйны барабанны тауушу бла тепсеп, шыбырдап, хар затны айтып, билдириучю шаманла, алтын, нефть излеген миссионерле келгенден сора ишсиз къаладыла. Аляскагъа байлыкъ излеп баргъанла энтда да тауусулмагъандыла. Бусагъатда эскимосланы кёбю сахарлагъа барып, кюн кёрюрге кюрешедиле. Къалгъанлары Поляр тенгизни жагъаларында кереклилерин излейдиле. Алагъа цивилизация кесини саугъасын да бергенди. Электричество бла школ, ички бла кийим, радио бла школ аланы юйренчикли жашауларын тюрлендириу бла бирге тюрлю-тюрлю ауруула келтиргенди. Бютюн да ала ёмюрлеринде сынамаз ёпке ауруу талай адамны ёмюрюн къысха этгенди. Бир сейир зат — бирси адамлагъа жарагъан дарманла алагъа хазна болушмайдыла.

Жукъгъан аурууланы сюзюучю алимлени айтханларына кёре, эскимосланы аш-азыкъларыны, жашау жолларыны бирден ёзгерилиую аланы организмлерине тюрленюу болдурмай къоймайды. Кит жауну ашамай, жылы печни къатында мангылай териси жишсип олтургъан эскимосну ёмюрю ата-бабаларындан къысха болады. Жылла озгъан сайын эскимосланы санлары азаядан азая барады. Тынгысыз те-

нгиз жукъ къапдырмай, ачлыкъ жетдиргенде, буз юйлеринден тынгылауну басханлай чыгыш, ажал тырнагына кеслери барыш илиннген, аргы ата-бабаларына шош, саулай халкъ бу дуниядан шошунлай къуруп барады. Аны тохтатыр амал болурму?..

Биз анга, ашны-сууну да къоюп, тынгылай эдик. Кече эки тенгден озгъанына зат да къарамай, ол ючюнчю тюрлю хапарын андан ары жалгъашдырды.

Африка континентни жилин жырмиз агъачларында дуниядан хапарлары болмагъан адамла энтда да жашайдыла. Агъачны патчахына саналыучу пил, мюйюзбурун, бегемотча пелиуан жаныуарла бла бирча адамла жашагъанлары сейир туююмюдю? Была шылапчыкъла (пигмейле) планетабызда жашагъан адамланы бек ууакъчыкъларыдыла. Аланы бойларыны узунлугъу жалан да 125—150 сантиметр болады. Халкъны саны 100 мингге жууукъду. Бу ууакъ адамчыкъла кеслери алларына башха-башха тайпалагъа бёлюнедиле. Габонда, Камерунда беквиле бла окаолула жашай эселе, Конгону къыбыла жанында бачевалыла, Убанга черекни бойнунда уа бобинга, Руанда да батва деген тайпала жашайдыла. Хар тайпаны адамын терисини тюрсюннен, башыны формасындан, бет сыфатындан айырыргъа боллукъду. Сёз ючюн: Бачева деген тайпаны адамларыны баш сюеклери зугулуракъ, анга кёре бетлери да узунурукъ, гитче къызыл кёзлери бири бирине жууугъуракъ болгъанлыкъгъа, бирси тайпаланы адамларындан эсе иги окъуна ушагъыу-дуракъдыла. Кёзлери уллу, санлары тап, къоллары уа гитчечикле болгъанлыкъгъа, былай къарагъанда бек сюйдюмлючюкледиле. Бу халкъны адамларыны терилери ачыкъ сары тюрсюнден къызылыракъгъа тартып, тюрлю-тюрлю болады.

Гитче адамчыкъла цивилизациялы дуня бла бизни эрабызгъа дери 2700 жылда шагъырей бола башлагъандыла. Мысырчы аскер башчы Хиркуф бир жортууулда агъач ичине келип, анда гитче адамчыкъла кеслерини аллахларына табынып, жырлай-тепсей тургъанларын кѳргенди...

Мысырчыладан сора лиллипутланы греклиле эшитген эдиле. Ала гитче адамчыкълагъа пигмейле деп атагъандыла. Пигмей — «жумудурукъ тенгли» деген сѳз эди.

Аланы юсюнден керти болумну Африканы тинтиучю жолоучула билгендиле. Быладан сора озгъан ёмюрню алтмышынчы жылларында американлы алим Поль Дю Шайо аланы ёмюр тарихлерин тинтиуге онг тапханды. Ала жумдурукъ тенгли болмагъанлыкъгъа, орталыкъ адамны бою бла тенглешдиргенде кертиси бла алашачыкъладыла. Сакъалчыкъгъан эр кишини бою онжыллыкъ сабий тенгли эсе, тиширыулары андан да алашаракъдыла. Сабийлери уа бек гитчечикледиле. Дю Шайону жазгъанына кѳре, аланы терилери узун бойлу африкалыладан сарыракъды. Ала кийик этлерин деревнядагъы негрлеге бананнга, тузгъа, татлы затлагъа алышадыла. Ала бир жерде кѳп турмайдыла. Тѳгерекде кийик жаныуарла азайгъан бла кѳче башлайдыла. Дю Шайону тинтиулерини кертилигин бирси жолоучуланы айтханлары ачыкълайды.

Ала кеслерине «агъач балалары» дейдиле. Хоу, алагъа кертиси бла агъач тыянчакъды, жашауду, ёмюрдю. Аны себепли ала кеслерин ол ёмюрню бир бѳлюгюне санайдыла.

Африканы тропик агъачларында айланган жолоучула: лиллипутланы кѳююп кетген къырмауанлары кѳрюрге боллукъду. Ала бир жерде жарты жыл,

жылдан кѣп турмайдыла. Жаныуарла азайгъанлай ол тийреден кетерге тюшеди, — деп жазадыла.

Адам ёлдю эсе, агъач былайда адам улу турурун суймейди. Аны себепли шылапчыкъла: «алайдан кетерге керекди», — деп алай сунадыла. Ёлген адамны къырмауан юйюню ичинде басдырып, харишлик жетген жууукъларына багъышлап, танг атхынчы тепсейдиле. Бир-бир тайпалада уа ёлюкню агъач ичинде ачыкъдан ачыкъ къоюп кетедиле. Аны оноун андан ары, сѣзсюз, жыртхыч жаныуарла эте болурла... Аланы жашауларында баш иш уучулукъду. Жунглини къалын жерлеринде жангыз адамгъа уугъа барып кюн кѣрюрге, жан багъаргъа онг жокъду. Аны бирси тайпала да бир заманда тийрелерине къоймайдыла.

Бѣлек-бѣлек болуп кюн кѣрюу шылапчыкъланы бек алаамат адетлерини биринчисиди. Ала тамблагъы кюнню сагъышын этмей, не тапханларын да ортагъа саладыла. Аш-азыкъ жыйып, арт асырау эте билмейдиле. Гитче адамчыкъла мал кютерге, къолгъа мал юйретирге, жер сюрюрге эниклемегенлери да сейирди. Ала табигъатны, агъачны бергени бла жан багъадыла. Дунияда адамланы биринчи къауумларындан башха болмай, тиширыулары ашаргъа жараулу жемиш-кѣгет, ханс-манс, метеке, макъа, къурт-къумурсха жыя эселе, эр кишиле жалан да уучулукъ бла кюрешедиле. Ала алаамат эплидиле. Ма, аны себепли болур, алача садакъ бла бир атханлай жаныуарны жыгъаргъа кишини къолундан келмез. Кертисин айтсакъ, уучулукъ бла алагъа киши тенг болмаз. Гитче адамчыкъла шыбыртсыз сакълап туруп, уугъа сугъулгъан садакъ окъ бла не мазаллы жаныуарны да аудурадыла. Садакъ окъ тийген гаммешни не да антилопаны ишексиз жыгъылырына

ийнанып, талай кычырым барадыла. Шылапчыкыла садакь окь бла пилни окьуна ёлтюредиле. Мазаллы жаныуарны хыйла бла хорлаучу адамчыкыла жаныуарла адамны жыйысын сезмез ючюн, юслерине жукыла пил мешхутну жагып, жаныуарны ызын алай ызлайдыла. Кёзлери жютю болмагъанлыкыгъа, жыйы сезими кючлю пилден уучуну ёлюмден жалан да бурулгъанда, бир орунда туруп кыалса кыутултургъа боллукыду. Аллай амалны уа хайыуан кыайдан билсин? Пил жууукылаша келгенлей, кёз кёрмез тирилик бла аны кыарнына ууланган садакь окь барып чанчылады. Андан арысында жалан да аны бир кыауум кычырым барып жан алырын сакылайдыла. Пилни эти алагыла бир ненча айгыла азыкь болады. Кыакь эт бир ненча заманга дери сакыларгыла кыолайлыды.

Эр кишиле уудан кыурлай кыайтсала, тиширыула жыйгыан кёгетлени, татлы тамырланы, кыурт-кыумурсхаланы ашайдыла.

Уучулукь алада баш иш болуп кыалмай, аланы кёллерин кётюрюуде да магъаналы жерни алады. Гитче адамчыкыла кеслерини тепсеулеринде уучулукыну жетишимли болурун да суратлайдыла. Ала, бир бирлери бла сёлешмей, бирча кыымылдагыанларына ким да сейир этерчады. Агыач адамчыкыларыны кийимлери агыач кыабукыдан не да чапыракыдан илиндирген ал жапхышчыкыладыла. Эр кишилени миллет кийимлерине пил териден этилген бел бауну ал жанына илиндирилген бир гитче затчыкь бла арт жанына тагыылгыан чапыракь саналады. Тиширыула тюрюлю кыамажакыларыны кыаплары бла жасалгыан ал ботала саладыла. Метеке кыапладан, тюрюлю жаныуарларыны тишлеринден, тырнакыларындан тизилген минчакыларыны, омакь затларыны жюрю-

тюрге эрге баргынчы эркин этмейдиле. Къызлары уа алларына бир жукъ да жапмайдыла. Жартыкъурту кийингенлери аланы санчыкъларын ариу кёргюзтюп, бек жарашады.

Лиллипутланы парикмахерлери кимини чачын къырккып къояр, кимини башын жюлюр, бирси бирини тѣппесинде кекел къояр. Бир къауумларыны башында уа кекелден сурат ишленип эсе, бирсилерини башларында узун ызлыкъ ызлап, тюрлю-тюрлю причѣска этер.

Дунияда адам билмеген амалмы барды? Шылапчыкъла ууда тынч ийилиучю лиан агъачдан эшилген чалдишни да хайырланадыла. Чалдишни узунлугъу жюз метрге дери жетеди. Сабийле бла тиширыула тыппа-тынч жайылып айланган хайыуанланы хахай-тухай этип, эр кишиле салгъан чалдиш таба юркютедиле. Уучулукъну аллай къызгъан кезиулеринде тереклени башларындагъы маймулла бла адамланы арасында сермешиу да болады. Къалын агъачда чапыракъланы ичинде бугъуп тургъан маймулла къургъакъ бутакъла не уа кѣгетле бла жибередиле...

Тиширыула пальма терекни шинжилеринден ыргъакъла бла не да пальманы тамырындан сѣгюлген къыл маталлы тамырчыкъладан этилген ау бла чабакъ тутадыла. Тайпаны таматасы табылынган затны, ырысхыны адамлагъа теппе-тенг этип юлешеди. Юлюшле юлешине туруп, эр кишиле бир зат да билмегенча, арлакъгъа кетип олтурадыла. Алай а, эр кишиле, тиширыула башха-башха ашайдыла.

Шылапчыкъла бла иги жууукъ танышхан европалыла бирде ачлыкъдан, не уа билирге суйюп, аланы ашларындан татып окъуна кѣргендиле. Ала биширген макъаны татыуу тауукъ баланы татыууча,

маймул эти кЪоян этге ушаш, пилни гумхоту уа тууар тилден татлыракъ кёрюннгенин хапарлагъандыла.

Жаш адамла он сегиз-жыйырма жылны арасында юйдегили болургъа боладыла. Къыз бла жаш юйдеги болгъунчу экиси эки къауумда жашаргъа тийишлидиле. Той болгъанда уа, суйсе-суймесе да, жилиргъа борчлуду. Ол адетни толтурур ючюн а бек къыйын табылычу ёсюмлюкню ургусун хайырланадыла. Къатын алыргъа не да эрге барыргъа ахча болушлукъ керек туююлдю. Ала ахча дегенинг не зат болгъанын билмейдиле. Шылапчыкъла жалан да он бешге, жыйырмагъа дери санаяладыла. Жыйырмадан сора «амана» деген сёз бла санауну тамамлайдыла. Ол «кёп» деген сёздю. Жаза, окъуй а къайры билликдиле!

Ала сабийлерин бек суюдиле. Гитчеликлеринде сабийле акъ шилли болуп туугъанлыкъгъа, артда, тайпаны бирси адамларыча, багъыр бетли болуп къаладыла. Сабийлеге да сейирлик атла атайдыла: «Антилопа», «Макъа», «Кеси жолунг бла жюрюй бил», «Ырха», «Мурса» дегенча атланы эшитирге боллукъду.

Табигъатны талай къыйынлыкъларын сынай, кеслерини къадарлары ючюн кюрешип келген лиллипутла тынгылауукъладыла, кёп сёлешмейдиле. Болса да кийик агъач аланы гунч этип кЪоялмагъанды. Таза хауа бла шаудан суула аланы жукъгъан аурууладан сакълайдыла. Алагъа къоркъуулу зат — кюндю. Кюнде кёп туралмайдыла.

Шылапчыкъла жыртышыу, къагъышыу болгъанын, жерни юсюнде талай миллетден, талай адамдан хапарлары болмай, азат ёмюрде жашайдыла. Аланы бла цивилизацияны араларын къалын агъач

бѣлюп турады. Болса да кесини кѣууанчы кесинѣ тамамлыкѣ этген агъачны адамлары жырлай, тепсей жашаргѣа суюдиле.

Барисбий аны бла таурухун бошады.

Кѣче-кѣче эл болады, тама-тама кѣл болады. Ахшылыкѣгѣа ахшылыкѣ кѣошулса, насыпдан толады. Аны жашауунда жалан да ахшылыкѣла бар эдиле. Адетде жазыучула бир кѣауум огъурлулукѣну бир адамгѣа жазыучудула. Мен алай этмедим. Нек десенг, аны адамлыгѣыны, халаллыгѣыны, хунерлигини, бош тенглигини юсюнден айтыргѣа тебиресенг, черекча, таркѣая билмез. Мен жалан да аны ѣмюрюнден кѣзню кѣагѣып ачханча бир кесекчигин хапар этдим. Аны кѣонгуроу тауушлу кюлкюсю, огъурлу сыфаты аны таныгѣанланы кѣз алларындан бир да кетмез.

НОВЕЛЛАЛА

АППАНЫ АШЫГѣЫ

Бир унутмайма. Хар заманда бизни Аппаны кѣолунда бир залим кѣызыл жугѣутур ашыкѣ болуучу эди. Тийрени сабийлерини барысы да Аппа деучю эдиле ол кѣартха. Мен да аны ючюн айтама. Жугѣутур сака. Аппа саканы, кѣолундан кетермей, кѣуру тѣгерек айландыргѣанлай турур эди. Ашыкѣны жанжанына буруп, алчы, хонкгу, алчы, пок, чык, бий деп алты жанын бизге юйретир эди. Биз да хуржунларыбызны кѣармап, кимибиз багушда тапхан пура ашыгѣын, кимибиз хуна ташлагѣа ышып сыйдамланган ашыкѣларыбызны кѣргюзтсек а: «Ой, сеники кѣымпырт ашыкѣды», — деп кюлюр эди. Тилеген-

ликге, ол саканы кимге болса ойнаргъа бермеучю эди.

Биз, жаланаякъла, Аппаны сакасын тилеп алып ойнасакъ, бошагъанлай кесине къайтармай амалыбыз жокъ эди. Аппа саканы бизге башынлай берип къоймагъаныны сылтауун биз артда билдик. Ол былай эди: Аппа жангыз жашына жаш тууса, саканы анга саугъагъа берирге къаст этип болгъанды. Къудретден жангыз чирчигине чирчик тилеп, кѣп кюнлени оздургъанды. Кюн тууушда олтуруп, ол къууанчлы кюнню кѣз аллына кѣп кере келтиргенди.

Алай Аппаны къартлыкъ хорлап баргъан болмаса, жашауу алгъа бармагъанды. Аппа да, ашыгъын тегерек айландыра да, бирде бир хуржунуна, бирде уа бирси хуржунуна салып асырагъанын къоймагъанды. Алай болгъанлыкъгъа, Аппаны тобугъуна жашындан туугъан келип олтурмагъанды.

Аппаны жарсыуу жарсыулай, ол умут эте тургъунчу, айла, жылла оза, кюн кюнню соза, айланчла айланчлай, къыланчла къыланчлай къалгъандыла. Чыранла эрип, суула къутуруп, жауунла жаууп, ырхыла жолланы ашап, кѣпюрлени суу аз элтмегенди.

Бал чибиним бал этер,
Къанатын жайып, кенг кетер.
Ажал имбашда, умут тау башда,
Толу муратына ким жетер, —

деп мурулдар эди нарт Аппа. Аны жүреги него жарсыгъанын а биз, сабийле, ол заманда къайдан билейик!

Аппаланы атаулда юч атагъа дери жашла жангыз бола келгендиле. Тѣртюнчю ата Аппаны жа-

нгуз жашы Азамат да Ата журтун кьоруулай эди. Аппа фашистлени хорланырыкъларына, Азамат сау-эсен кьайтырына бир да ишекли туююл эди.

Аппа, дуня алыша туруп, кьызыл саканы юсюнден бир адамгъа да жукъ айтмагъанды. Аппа кесини саулугъунда окъуна аны тенглери минчакъ санай олтурсала, ол а кьызыл ашыкъны тегерек буруп тургъанын керюп: «Алан, Огъурлу, бу кийик ашыкъны сабийлеге бере да сыйыра, жангыдан термилте нек тураса?» — деселе: «Тенглик болургъа керекди, тенглик! Бир кюн бири ойнаса, бирси кюн дагыда бири ойнасын», — деп кьоя болгъанды. Огъурлуну тилеги уа биягъы тилек. Эсиндеги биягъы бир зат. Жашы, душманны хорлап, сау-эсен келсе, жашына жаш тууса, тукъум узартылса деген тилек...

Аппаны осуятына кере, аны ёлюгюне сюелгенле окъуна Аппадан кьызыл саканы аманатлыгъын ала билмегендиле.

Аппа ёле туруп, кеси кесин тюзетип, алай жан бергенди. Кьызыл ашыкъны уа онг ууучуна кьысханлай ёлгенди.

Аппаны жууа туруп, аны ууучунда не болгъанын киши да билмегенди. Жуугъан адам бла суу кьуйгъан, жумулгъан жумдурукъну керюп, армау болуп кьаладыла. Ала, акъылларын, эслерин да Аппаны ахыр жолгъа атландырыргъа белген эки адам, бир бирге не бек кьарашсала да, Аппаны ууучундагъы жугъутур ашыкъны кералмадыла.

Аппаны жумдуругъун иги кесек жылы суугъа салып тургъандан сора, зауаллы Аппаны пелиуан бармакъларын тюзетдиле да, саканы алып, эски кюбюрню юсюне салдыла. Жарлы Аппа, жанындан юлюш этер туудугъун асыры керюрге термилгенден, ёле туруп, ашыкъны кьызындан туугъан кьызчыкъл-

гъа окъуна бермегенди. Ким биледи, Аппа ашыкъны тиширыу сабийге тийишли кёрмейми къойгъан болур эди?

Алай а къарт кызындан туугъанчыкъны жашындан туугъандан кем кёрмей эди. Ата-анагъа насыш, сый, хурмет, намыс жашдан, кыздан боллугъун энчи айырыш къарамагъанды бизни нарт Аппабыз.

Аппаны асырап къайтхандан сора, ашыкъны халы жамауатха да жетген эди. Аны жууабын излеучюле да болгъандыла. Излеп да ким излерик эди. Аз эдиле ол кюнледе эрле. Кими бутсуз, кими къолсуз. Ала Аппаны иги къууумун бюгюн да биле болмазла.

Аппа ол кезиуде дуниягъа, дунияны халына кеси кёз къарамы бла къарай эди. Аз эдиле эр кишиле юйледе, элдеде да. Эр кишилени къуллукъларын кёбюсюнде тиширыула толтура эдиле. Биле эди Аппа аланы уллу кыйынларын. Дуниягъа сабий да жаратылмагъанча эди ол кезиуде, хар не да Ата журт урушха деп эди. Урушха! Къызыл Аскерге болушлукъгъа. Аны себепли сюе эди Аппа эрле, жигитле кёп болурларын. Жиялмазларын аналаны. Багъырбаш жиянны башын терк эзерлерин.

Бир жол биз аскер оюн ойнай тургъаныбызлайын, Аппаланы жербаш юйчюкню аллына халкъ гур деп къуюлду. Мен Ыннагъа бир хата болгъан сунуп, борбайларым кырккылыш, атлаялмай къалдым. Барындан да артха къалып келгенимде, Ынна жиялп, бирсиле уа къууана. (Къууанч жиямукъла адамланы бетлеринде, эртденлик чыкъча, тёнгергенлерин ол кюн сабийле биринчи кере кёрген эдик). Орталыкъда уа аскер кийимлери бла бир субай адам. Аны юсюне таныгъан, танымагъан да

басына эди. Басынмайын а?! Битеу да элде аскерден биринчи кере кыяусуз келген адамга. Хорламны бир шагъатына. Мени эсиме Аппаны осуяты тюшдю. Мен, барысын да кыюп, жалан аякылай кыбырла таба сызылдым. Башха заманда кыатлары бла озарга кыоркыуучу кыбырланы кыатларына эрляй жетип, Аппаны кыбырыны кыатына барып: «Аппа, Азамат немислилени хорлап келгенди!» — деп кычырып, артха ёпке солуу этип келгенимде, арбазда адам аллындан да кёп, аскерчини юсюне басынганланы ичинде уа Азаматны танымагъан, ёмюрде кёрмеген оруслула, кызахлыла, карейлиле, чеченлиле, кыарачайлыла, малкыарлыла — кыайдан, кыаллай бир миллет бар эди! Биз а, жаланаякыла, Совет Аскерни майоруну кёкюрегиндеги орденле бла майдаллагъа кыолубуз бла тийип кёрюрге термиле эдик.

Адамланы келип кетиулери эки-юч ыйыкыгъа дери тохтамады. Бирси юйлеге да тюрлю-тюрлю частладан аскерчиле келип, элде кыууанч кёбейди, кыурманлыкыла этилип, саулай эл кыыстырыкычыкылары ортагъа салдыла. Орамлагъа кыызыл байракыла тагыылдыла. Кыыралыбызда мамырлыкыны танглары атып башладыла. Кыууанч жарытады.

Ма ол кыууанчлы кюнледе Аппаны аманаты да Азаматха тапдырылды. Узакъ бармай, Азаматха да жашчыкы тууду. Атына Кыууанч атадыла. Кыууанчны дагыда кыарындашлары, эгечлери да болдула. Аппаны тилеги он кере кыатланып толду. Алай Аппаны ашыгы бла андан бери бир жангыз кере да ойнамагъанбыз. Анда-санда Азамат, кыургыакысып пура болмаз ючюн, анга ич жау сюртюп кыюуучуду.

Энди Азамат да аппа болганды. Кыызыл сака

уа? Жугьутур сака кьайдады? Бусагьатда Азаматны юйюнде андан багьалы зат жокьду. Ол алтын сауутну ичинде сакьланады. Таматагьа намыс бере билсенг, намыслы болурса. Ол бизде тьреди.

АТА ЮЛЕШИУ

Кьартны бурнун сюрт да, оноугьа тут.

Нарт сьз.

Кьез жилтинлери мутхузланып, кьанатлары созулуп, борбайсыз болгьан кьарт Жумарукь ёлюр ауруу тийгенде, балаларын чакьырып:

— Тау тьппелеринде жумарукь сызгьырыу эте, ырандан ыранга, садакь окьча, сюзюлюп жетиучю атагьыз тьшек болгьанды. Жумарукь улуну эл бла бир баласы бола тургьанлай, тьшекден туралмай, жан тартханды дерле, башыгьызгьа бедиш алмай, биригиз болмаса да, биригиз, тьрюгюзню кьзюгюз кьыймай эсе да, эшик артына кьоюгьуз, — деди.

Мюлк юлешип берлик сунуп келген Жумарукьла аталарыны ахыр тилегин, ахыргьы солууун эшитгенлей, баш тьбен кьарадыла.

Бир ауукьдан сора, кьзлюкю Жумарукь бала, башын кьтюрюп:

— Атабызны жартысын кечиндирирге мен бойнума алама, саулай алама деригигиз бар эсе, анга да угьайым жокьду, — деди кьарындашларына.

Аталарын саулай, не да жартысын угьай эсенг, тьртден бирин алыр жаш окьуна чыкьмады кьарындашларындан. Аланы аллай халлерин эслеген аталары:

— Мени юлюш-юлюш этерча союмгъамы соясыз, аланла?! — деди къарт Жумарукъ, сакъалы къалтырай.

— Ачыуланма, ата! Жартысын алама дегеним — ашынг-сууунг, кийиминг мени бойнумда болсун. Жатар жеринг, жётел этер, тюкюрюр орнунг быланы бирлерини юйюнде болсун дейме. Угъай-угъай, айыбы-намысы, бары бизни бойнубуздады дей эселе да, анга да ыразыма, — деп кёзлюклерине балан бармагъы бла къатылып къойду.

— Уллунг бар, гитченг бар, окъуулунг, окъуусузунг — барынг да меникилесиз. Бакъдым, къакъдым, тырнагъыгъызыны ташха тийирмедим, ач-жалангач этмедим, ёсдюрдюм. Ма энди халими кёресиз. Балалы къаргъа кюн кёрмез дегенлей болдукъ. Бериден — ары жууукълашханма, бир аягъым — кёрде, бири — жерде. Бир атлам ёмюрюм къалгъанды, мени юлюшге салмай... уллу хатам жетмез, хазнамыды, бусагъатда не аш-суу къората болурма мен...

Жумарукъла сагъышлы болуп, суу къуюлгъанча болдула. Башлары энишге салынып, бурундары тобукъларына жетди. Жумарукъ балаланы кёзлери чыракъ кетип, анда-санда кирпичклери къагъылгъан болмаса, ёзге санлары тепмей, обурла кибик, сархош болгъандыла. Бир заманда:

— Ата! — деди бир мыйыкълы Жумарукъ, къанатларын силкип. Кирпимыйыкъны ауазындан олгеннген Жумарукъла ичлеринден: «Телиден да чыгъыучуду бир эрлик», деучюдюле. Бу къартны нарт сандракъ этдирмей алып кетмезми, ярабий», — деп аны сёзюне къулакъ салдыла.

— Мен айтырыкъ, — деди кёлю тола, — малым-мюлкюм, юйюм-кюнюм, ашым-башым — барысы да

сени хурметингдендиле, атам. Дуния жаратылгъанлы жумарукълагъа бусагъатдан уллу токълукъ келмегенди. Тебире мени бла.

Къарт Жумарукъ, жаш заманындача, къанат къакъды. Къанатлары къыйылып, борбайсыз болуп, ырандан чыгъалмай, къуру сюек болгъан санларында къан жюрюй башлады. Чюйремыйыкъ атасын аркъасына миндирип, уясына алып кетди.

Ахшы жолгъа, Кирпимыйыкъ! Темир юйге да керекди темир чюй.

САМСА ¹

Бизни арбазгъа сабийле ашыкъ ойнаргъа жыйылдыла. Жабрайилни уа къолунда самсасы бар эди.

Къой къуйрукъдан этилген самсаны тандыр печден чыгъарып, кесинлей бишген къуйрукъ сюртсенг ататыусуз болмаучуду. Анга сабийлени кёзлери окъуна къарагъан болур эди. Сабийле ашыкъ ойнай башлагъанлай, ол самсаны къыйырындан къапды да, арлакъда къуйругъун булгъай тургъан маскеге окъуна бермей, аягъы бла топча уруп, чарбакъ ² башы бла аудурду. Аны къылыкъсызлыгъына чамланып мен: «Нечикле этесе, хайырсыз. Бар, самсаны алып кел. Сизге гыржын ашатабыз деп, бирер санларын къазауатда къоюп келгенлени кёремисе?» — деп, орамны ары жанында эки тыякъгъа тыяна келген бутсуз Домалайны кёргюзтдюм. Къарт ынна да: «Гыржын ючюн ишлейбиз деп белибизни тюзеталмай турабыз да, жашым», — деп жарсыды. Алайды...

¹ Къой къуйрукъдан этилген бёрек (къазахча).

² Къамиш буруу.

Гыржын кюрешди, жашауду. Ансыз дунияда не заукълукъ? Жалан да адам хар кюн сайын ашагъан, адам эрикмеген аш — гыржынды.

Уллу Ата журт урушну кезиую. Жаз башы жауун, кирши. Тышында боран, баям, балдражюз болур эди. Биз жашагъан жербаш юйню терезечигини бир кёзю сынып, анга да тюклери бара тургъан эски жастыкъ сугъулуп эди. Кичи къарындашларым Асан бла Хасан, жукъугъа чыдаялмай, кълалкый кетип, жукълап кълалгъан эдиле. Чырагъыбыз да жокъ эди. Мен от жарыкыгъа къарап, къымсыз болуп олтура эдим. Анабыз бир ушхуурлукъ мадарыр мурат бла хоншулагъа жайылгъан эди.

Бир ауукъдан анабыз, эски уюкъларына да суу ётюп, юйге суху кирди. Жарты бузлагъан эки бал чюгюндюрню бота къанаты тюбюнден чыгъарып, балта бла жаркыа-жаркыа этди да, къазаннга сала: — Къуру суу къайнагъандан сен сакъла, — деп, къа мишлени ышырды. Анабыз келип, юйге перекет киргенин сезип, сабийле секирип турдула да, анабызгъа мыллыкларын атдыла. Анабыз гитчелерини башларын сылай: «Инш аллах, сиз саулукъдан юй-юбюзде суу къайнамаз», — деп, кеси кесине кёл этдире, сабийлени эски жабагъы жууургъан тюбюне жыйып, жубатыргъа кюрешди. Анабыз бизни къазаннга кёп къаратмады. Бал чюгюндюрлени чийлей окъуна ашаучу эдик. Бир бирде тамагъынгы кызыдыргъан болмаса, аурутхан зат этмеучюдю. Анабыз зыбыр кълларыны кюйгенине да къарамай, жаркыа чюгюндюрлени, тылшыу этдире, бизге узатды. Биз ол кече, гыржындан тойгъанча, татлы жукълагъан эдик.

Экинчи эртденликде уянып къарагъаныбызда анабыз биягъы аш базаргъамы, огъесе ишгеми

кетген болур эди, не да болсун, юйде кёрюнмеди. Ингирде анабыз бла бирге эгечи Найыпхан келди. Найыпханна тогъуз сабийи ёлюп, эри бла кеси жашай эдиле. Не болса да, кючден мажаргъан жангыз ийнекчиклерини акъсууу бла кечине, бизден къолайлыракъ эдиле.

Ол: «Ёле ашагъандан эсе, бёле ашайыкъ, инжилп турасыз, ачдан ёлмебиз, уруш да бошалыр. Ийнекни эртденги сютюн келтире туругъуз», — деп кетди. Найыпхан эртден сайын тюп салынган къанжал челек бла бизге сют берип турду, ашыгъып сакълагъан оракъ кезиу да жетди. Жай ортасында окъуна колхозчулагъа, жарты жыллыкъ иш кюнлерин тергеп, будай юлешдиле. Юйлеге перекет келди. Жангы ётмек, къууут, алыкъа тирменлик элталмагъан юйледе уа къурмач ийис чыкъды. Будай къурмач.

• Не файда, эсибизде болмай тургъанлай, кюз артында къалын къар жаууп, анабыз тёшекге тюшдю. Ол тели ауруудан ауруй эди. Ал кезиуде алыкъа эсин ташламай:

— Атагъыз келгинчи (келирми, къалырмы?) сизни инжилтмей, ачлыкъдан, жалангачлыкъдан бир чыгъарып ёлсем, ёлгениме киши жарсымасын. Сиз кюлге къуюлуп къалсагъыз не этерсиз? — деп сытылады. «Ана кёлю балада — бала кёлю талада», — деп да бир кере шыбырдады. Ол нарт сёзню магъанасын биз ол кезиуде билмей эдик. Анабызны кёлюне не келгенин сорургъа уа акъылбалыкъ болмагъан сабийле эс эталмагъан болур эдик. Ауруу кызыуу аны жан дыгалас этдире, бизге эрийди. Эгечи, анга кёл этдире, бизни да жапсарыргъа кюрешеди:

— Этме аман къууум, Татлыхан. Бу гюняхсыз, кирсиз сабийлени бир насыплары, ырысхылары бо-

лур, сен да жайыгырса. Быланы бири устаз, бири малчы, бири дохтур, бирсиси тракторчу болурла. Иги кюн келир башынга.

Бизни башыбыздан ачлыкъ къайгы кетгенликте, ёлюм къайгысы кетмей таралабыз. Хоншу къатынла, кимини эски кёрпе тону, кимини кёрпе ботасы, жырманчлы жыйрыгы, анабызны сора женгил-женгил келгенлери эсимден кетмейди. Эки жыйырма кюн озгъандан сора анабызны бети бери къарап, ажал тырнагындан ычхынды. Алай, уф десенг ауарча, къарыусуз эди. Аны алайлыгыын эслеген Найыпхан:

— Э жаш, бар, Къарабайны чакъырып кел. Тананы сойсун ансы, анагыыз аякъланаллыкъ туююлдо. Жан багъайыкъ, сиз сау ёсsegиз мал, харакет азмыды, — деди манга къарап.

Къарабай къарт бизге хар нени да юйрете, кёз-къулакъ бола туруучу эди. Жолда, къолда жолукъса да, уллу кишилеге сёлешгенча, салам берип, саламыбызны жарыкъ алыучу эди. Ол кеси да къарт болгъанлыкъгъа правлен къыйырындан узаймай, бир бригадир, бир завхоз, ферма таматасы бола туруучу ду. Не район, не да правлен тийресинде, къалай эсе да бир тыянчыгы болур эди. Аны киби кёпню кёрген къарт мюлке да заран эте болмаз эди. Мен аны женгил барып чакъырып келдим.

— Тайыншаны сойгъандарынг дурыс, — деп башлады ол кеслерича. — Тана кышны узуну кеси багъасын ашарыкъды. Бююнлюкде инжилмей бир кечине турсагыыз, тамбла да буюрулгъаны болур, Найыпхан! — деди мюлк иесича. Алаша эшикчикден кючден сугъулуп, алаша шинтикчикге чёкдю да: — Тамблагъа да ким бар, ким жокъ, — деп къошду. Ахтына, Найыпхан да сёзге къошулду:

— «Ёлмеген алтын аякъ бла суу ичер», — дейдиле бизде. Къазахлыла мархабатлы адамладыла. Сизни халкъда мархабат уллуду. Бу сабийлени аталары сау къайтса, мал табылыр. Тананы терисин алып бер, сау къаллыкъ. Сени этген ахшылыгъынг бизден къайтмаса да, аллахдан къайтыр. Къор болайым санга.

— Да тананы сояйыкъ, алай бир узунун манга беригиз. Тюзмю айтама, эгечим?

— Да, аллахакъы, жартысын а къайдам, ушхуу-урлукъ элтirse..

— Найыпхан, сен ангылагъан эт, мен алайлай беригиз демейме. Бир-эки пуд будай да берирме. «Къызыл тини къысха» деп эшитмегенмисе, къуру эт негизге боллукъду? Алай туююл эсе, малынгы кимге суйсенг, анга сойдур.

Ол къара билеу этилген темирсап жюлгючюн хуржунуна уруп, туруп кетип тебиреди. Мен андан ары тёзалмай: — Биз арыкълабыз, сен а семизсе, эт ашамасанг да боллукъду, — дедим.

— Тынч тур, чечеклик! Уллуланы ауузларына чапма, — деп жыягъыма къагъар белги кёргюзтдю, ачыуланып. Алай жыякъны да иеси болгъанын Къарабай биле болур эди.

— Атам келсе, сени этгенинги айтып...

— Атангы келлигин а билемисе?! Келсе уа къая бузар!

— Да не этейим, къарыусузланы борбайларын марай эсенг, ал бир узунун. Амалыбыз неди, ал, — деди анам да.

Семиз «къарындашыбыз» болгъан ырысхыбызны тенг жартысына ортакъ болду. Биз анга боюн салдыкъ. Алай, къалай эсе да уялгъанмы этди, огъесе

жанымы ауруду, тананы бир чууунун эски тулукъ-
гъа салып, алып кетди. Къалгъанына тиймеди.

— Ма, кёремисе, кёремисиз, дунияда къаллай
малкёз адамла бардыла, — деди анам. Анабыз тели
аруудан ауруй эди. Тохтаусуз сандракъ этиучюсюн
къоюп, жайыгъа башлады. Тогъуз-он кюнден ашха
ачылып, кётюрюлюр умут окъуна этеди. Андан ары
этден хапарым болмады. Кюз артында колхоздан иги
кесек будай алгъаныбыз эсимдеди. Кесибибиз ёсдюрген
нартюх да иги кесек эди. Ол замандагъы жуууртну
бла къууутну татыуу энтда аузумдан кетмегенчады.

Ма андан бери талай жылла озуп, черекледе та-
лай суула саркъгъандыла, «баппу» деп жилигъан
сабий эшитмегенме. Бизни хар бирибизни къолубуз-
да хар кюнде да гыржын болсун. Гыржын жашауду,
гыржын кюрешди. Ансыз зауукълукъ, перекет жокъ-
ду. Аны бир къауумла билмегенлерине сиз эрий бо-
лурсуз. Мен да бек эрийме.

АНАНЫ ЫРАЗЫЛЫГЪЫ

Ахшам кезиу. Салых нек эсе да келмеди. Анасы
уа бек тынгысызды. «Нек къалгъан болур, биягъы
этиуюн этмегей эди», — деп мудах болду ана. «Ана
кёлю — балада, бала кёлю — талада», — дегендиле.

Арбазгъа бир жашчыкъ чабыш кирди.

Налжан, юйден муштухул чыгып, жашчыкъны
кёзюне къарады.

— Не болгъанды, айт?! — деп сорду ана, жаш-
чыкъны аллына, энишге ийилип. — Салыхны иш кёр-
мегенмисе?

Жашчыкъ, солууун алалмай:

— Ол!.. Неме!.. — деди.

— Не зат? Къайда?

— Көрюп келеме.

— Мени алайгъа бир элт, жашым, — деди ана, къара кёзлери жилямукъдан толуп.

— Кел, Гелля! Кёргюзтейим.

Ала терек бахчаны къатына келдиле. Ана аууп тургъан жашны кёрюп:

— Бу ууну ичгенден эсе, къарнынга аш ашасанг эди да, — деди, жашыны къолтугъундан тутуп, ёрге турдурургъа кёреше. — Тур, адамла айып этерле.

Салых мардасыз кёп ичген эди. Туююшген этген эсе да, жыгъылгъанмы этгенди, эрни-бурну къан, кёлеги сегел-сегел, юсю-башы кир, балчыкъ.

Салых башын кётюралмагъанлыкъгъа, анасыны къайгъылы халын ангылагъанча, къолларын жерге тиреп, ёрге турду да, атларгъа кюрешди. Ана, жыгъылыр деп къоркъуп, жашыны къолтугъуна жабышды. Ол жашчыкъ да бир къолундан тутуп келдиле. Жолда ана жашына бир жукъ да айтмады.

Салых, терк-терк тохтай:

— Гелля, нек келдинг? — дейди, тили бюлдюрдю эте. — Кемсиз терслик этгенме, кечгинлик бер...

Ана уа, «ых» деп аузун ачмады...

Ана жашны кийимлерин тешдирди.

— Жат, солу! — деди ана, ахтынып жашчыкъгъа къарады. — Сау бол, жашым. Бар энди юйюгюзге. Ананг излей болур. Къайда эдинг десе, мен тыйгъанды дерсе. Алай окъуучулагъа бу ишни хапарлама, жашым.

— Ахшы.

Жашчыкъ босагъадан атлагъанлай, ана аны тохтатды да, анга гитчерек конфет чулгъамны узатды. —

Ма, балам, жубана бар. Жашчыкъ кѳолун узатханда, кѳол сыртына «исси» жулямукъ гамды. Конфетлени алып: «Сау бол», — деп чыгып кетди.

Ол кече ананы кѳзюне жукѳу кирмеди, кѳзюн кѳысмады.

Салыхны быстырларын жууду. Эртденликде кие-рик кийимлерин хазырлады. Танг атхынчы жашыны юсюнден сагыш этди.

Эртденликде Салых, терен ахтынып, анасына:

— Гелля, кечгинлик бер! Бу затны бир заманда аузума салмам. Жюрегинги кѳыйнамазгѳа сѳз берейим. Ыразы бол, — деп энишге кѳарады. — Ишчи нѳгерлериме да эрши кѳрюннгенме. Кѳойдум ара-кѳыны.

— Ашынг жокѳ, сууунг жокѳ. Кеси кесинге жанынг ауруса уа. Не этинг, не бетинг кѳалмады. Тѳгерегинге, тенглеринге бир кѳарачы. Саулукѳлары иги. Ах, бу харипликни кѳой деп, ненча кере тиледим сенден. Сагыш эт, жашым.

Салых ишге кетди. Ана уа, ана?! Биягѳы жарсыулуду. Ингирликде Салых анасын чексиз кѳууандырды. Ахчасын келтирип, анасыны кѳолуна берди.

— Анам, тамбла тюкеннге бар да, не кереклинги да ал. Кѳоркѳма. Мен саулукѳдан, сени инжитмем, кереклинги тапдырырма. Ал! Ал! Манга нек кѳарайса? Ийнанмаймыса? — Ананы кѳууанигандан кѳлю толду.

— Ыразыма, балам. Ышанама, аурууунг алайым, ышанмай а, — деп ана жашына узакѳ ѳмюр тиледи.

«Ана кѳлю—балада, бала кѳлю—талада». Ол хошлукѳда айтылгѳан ананы огѳурлу тылпыуу, терсликни тюзетген угѳай, чыран бузланы да эритир.

Ананы ыразылыгѳындан багѳалы зат жокѳду.

ЮЙ АЛЛЫБЫЗ БЛА ОЗГЪАН КЪЫЗ

Алыкъа тереклени чапыракълары агъып бошамагъандыла. Алай жол жанларына тюшген сары чапыракъланы къар бастырады. Жылы къар танг аласындан башлагъанлыкъгъа, кёк ала-къула кёрюнеди. Ким биледи, кюнню кёзю кёрюнюрге да болур. Мени да кёлюм кётюрюлмей, къар тюбюне тюшген чапыракълагъа ушаш, жыйырыла келеме. Быллай жунчуу кюнледе, дорбундан къарагъан сюрюучюча, барыр жеринге баралмай, этер ишинги эталмай жарсыулу олтурургъа да тюшюучюдю. Мен юйге ашыгъышлы кирдим.

— Эки такыйкъалыкъ жерге бир сагъатха барып келгенсе, — деди юй бийчем, суу къапталымы ёрге тагъа.

— Автобус болмай... — дейме сансыз. Ол а, ийнаныры келмей:

— Не эсе да санга бир заманда улоу табылыргъа амалы жокъду.

Андан ары бир бирге сёз къошмай, тынгылашып къалдыкъ.

Эшикте чыкъдым да, жатма тюбюне келип олтурдум. Къошунладан тамычыла бир бирге ал бермей тамадыла. Не эсе да тонума чёргелип, орамгъа туура жерде жангыз олтурлугъум келди. Ёмюрюмю озгъан бир кезиучюгюню суратын кёз аллыма келтирсем кёлюм жарыкъ боллукъ сунама.

* * *

...Ишден кечирек келгенме. Ингирде биягъы Къабартыны жауун къатыш къары башланды. Арыгъанлыкъдан болур, жабалакъ къаргъа сейирсине къа-

райма, жаш заманымы эсима тюшюреме. Энди аны къайтып келмезлигине мудахланама. Сууукъсурата жаугъан къар орамдагъы акътереклени бутакъларына жабышады. Алайлай бизни юйню аллы бла биреуню озгъанын эследим. Уллу-уллу тюшген къарлагъа къол аязын тутта келеди. Сора ол мени эслеп, бизни арбазгъа къарады, бир кесекден а, жукъа пальтосуну этеги ачылгъанда базыкъ буту кёрюне, кёзден таша болуп барады. Ол кюнден бери мени тынчлыгъым кетгенди, жатсам жукъум келмей, юйдегиден тырман эшитип, иште кёлюм болмай, тамата кынгыр къарап, жанымдан тойгъанма, аман сатгъатлы болама.

Хар заманда жапма тюбюне чёгюп, орамгъа къарайма, ол субай санлы кызыны кёрюрге термилеме. Не файда, ол кюнча, огъурлу, мылы къарны кёралмадым, аллай къар-жауун да жаумаз деп тюнгюлеме.

Къауум замандан сора биягъы кызы бизни аллыбыз бла ётдю. Ол кезиуде биз аш юйчюкде эдик. Озуп баргъанлай ышарын кетди. Баш тебен болуп къалдым. Юйдеги не эсе да сезикленип:

— Къонакъ кызыды. Тамата эгечи бизни элде жашайды, кёп болмай кёчюп келгендиле, — деп терезени жабыуун тартды. Ол кезиуде мени жюрегим юсюне да къара жабыу жапханча кёрюнгенди. Къонакъ кызымы дейсе? — дедим мудах ауаз бла. Ол, эшитмеген кибик этип, эшикте чыгъып кетди.

...Андан сора уа мен анга эсде болмагъанлай, сахарда автобус станцияда тюбеп къалдым.

— Салам! — деди жарыкъ ауаз бла. Апчып, секирип туруп, орун бердим.

— Сау болугъуз, — деп чыгъып кетди. Ызындан барып, автобусну къатында сюелдим. Элгенип бир

жаныма къарагъанымда: «Сау кълал» деген тауушну эшитдим. Тебиреп кетген автобусну ызындан мен да: «Къууанч сагъатха», — деп мугур болуп, акъырынчыкъ шыбырдадым. Билеме, мени мурулдагъанымы не ол, не бирсиле эшитмегенлерин. Кёзлеримден жилямукъла тегюлюрге хазыр эди, алай кючден-бутдан эсими жыйдым. «Нек этди алай. Мени ниетимими сизди? Огъесе хыликгямы этди? Не ташжюрек эди».

Андан сора, ол жыл мен аны эслеялмадым. Дуния сейирди. Жаз да келди. Агъачда, садда чыпчыкъла жырлайдыла. Бизни чорбатда къарылгъачла уя этип, балаларын учурдула. Кюз болуп, зурнукла да, тизилип, къыбыла жанына барадыла. Алай бла бир къауум къыш, бир ненча жай ётдю.

Бир бирде, бютюн да юйде жангыз кълалсам, тютюню тауусулгъан кишича, жан-жанымы кърмап кълалама. Бютюн да арып келгенде ол кюн жаугъанмылы кърны бла, ол субай суратны эсеме тюшюрюп, таза хауада арбазда олтурсам, арыгъаным кетгенча болама.

Бир къауум жылдан сора бир шахаргъа кёчюп келдик. Эркин, жарыкъ юйде жашайбыз, юч отоубуз. Кеси кесими жубатыгучу арбаз да, орам да, кёзден тас болуп, эсимде кълалдыла. Экинчи жыл отпуска кезиуде уа арсарсыз юйдегибиз бла, бир тюрлю бир путёвка, курорт излемей, кесибизни элге солургъа кетдик. Туугъан элинг, тауларын не заманда да сени чакъырып тургъанча кёрюнеди. Тогъуз он кюнден Мёлюшгюге гара ичерге бардыкъ. Юйдегибиз бла бирге бир гитче отоучукъда тохтадыкъ. Отоучукъну терезеси Башил аузуна айланьнды.

Къызым бла мен къуру ол терезеге къарап туруучубуз. Туристле, жолоучула инче жолчукъ бла,

артмакъларын кѣтюрюп, ашыгъыш озуучудула. Жолну эки жанында уллу ташла, ёргерекде, тѣшде уа забалы жухла бардыла. Къол ичинде уа ууакъ-ууакъ кезлеуле бла гара шауданчыкъла. Гитче Фатиматчыкъ тауну табигъатына асыры сукъланнгандан, кѣзюлдюреуюк бла окъуна къараргъа кюрешеди. Мен барындан да нарат агъачдан энишгерекде, жух аллында ёсген жангыз акътерекни сюеме, тардан аяз къатылса, акътерекни кюмюшча жылтырагъан чапыракълары алапат жылтырайдыла. Кюз бола башлагъаны ючюн болур, ала саргъала башлагъандыла. Энди аланы агъарыкълары кѣзюме кѣрюнеди. Бутакъдан юзюлген, бурула-бурула, тентиреп, барып, жерге тюшерле, юзюлмегенлери шууулдап шыбырдайдыла. Адамны ёмюрю да бу чапыракълачады дейме, кюзню сууукъ жауунуна жайылгъан чапыракъ, ол жаш кезиуюнг бла татлы ёмюрюнг, заманынг жетип, жашил чапыракъла саргъалып, бутакъладан юзюлдюле, татыулары кетди, ёмюрлери битди. Сары къолан чапыракъла сууукъ жерге бауурландыла, къаралып къурудула. Аланы орунларына жангы чапыракъла чыгъадыла. Алагъа ёмюр артда къалды.

— Унутханмыса, биз шахаргъа кѣчер жыл бизни элге келиучю къонакъ къыз мында ишлей кѣреме.

— Па-а-па-а-а! Наныкъла... Ишхилдиле... — Бу юйдеги бла бирге кирген къызымы сѣзюдю.

Жюрегиме сюнгю ургъанча чанчды. Эсде болмагъанлай, элгенгенден эсе да, къууаннгандан эсе да мени Къоргъашинли тауну чыранларына атханчама. Бир кезиуде, кѣкюрегимден башланнган къызыурукъ чыран бузла бузлатхан бутларымы кюйдюргенча болуп, табанларым къыздыла. Елена кѣзюме къарап:

— Ауругъанынг ишми барды? — деди.

— Угъа-й! угъа-й! Сен бурунгу жылгъы кьонакъ къыз мындадымы дединг?

— Не бурунгу жылгъы хапарды ол, андан бери алты жыл болады, — деди.

— Алты жыл?! Кёз аллыма биягъы жауун къатыш биринчи жаугъан мылы къар келди. Къабартыны жиляуукъ кюзю... Жукъа пальтолу къыз... Бар кёреме дуняда. Сау кёреме, саламат. Ёлмесек бир кёрюрбюз бир бирни деучю эдим.

— Сен сау туююлсе, жатхан эт. Кюн ётген болур дейме, — деди Елена.

— Сенми таныдынг, олму таныды?!

Манга жууап берирни орнуна къатын, къашларын кере, сейирсине:

— Хы! Сени сорду, къызчыгъыгъыз нечик игичикди деди. — Шошбуз. Бийиклеге, жугъутурлу жухлагъа къарайма. Елена къатыма жанлап, чачымы сылады да, акъырынчыкъ ахтынды.

— Келигиз, жууукъ болугъуз, — дедик эшик къагъылгъанда.

— Юйюгюзге игилик! — Тюз босагъадан атлап, аллымда мёлек сюелипди. Жаш тиширыу. Жаннган жүрегиме суу сепгенча болдум. Секирип туруп, кьолун тутдум, къатыракъмы къысхан болур эдим, бети къызарды.

— Бизни къызчыкъны аты да Фатиматды, бир жыл болады, — деген сёзлени эшитдим. Кесине кёрюп, артыкъ ийменмей, тюрлю суюдюмлююк бла сёлешеди. Фатиматны кьойнуна алып, кьучагъына къысды. Мен, эшикге чыгып, Башил суу таба къарадым. Юйюбюзню аллы бла жукъа пальтолу къыз, мылы къарны кьол аязына тюшюре, кюлюмсюреп,

озуп барады. Олсагъатдан, аяз къакъгъанлай, акъте-
рекни чапыракълары шуу-шуу этип акъдыла.

— Аминат, — деди Елена, — Фатимат ким да
болсун къойнуна чабып барып къалады. «Аминат! —
деп къайтардым ичимден. — Сен кёре эдим Аминат!»

— Тамбла ишхилди жияргъа барлыкъбыз, бизни
бла келигиз. Сабийлени да элтирбиз, бир бирлерин та-
нысынла, — деди да Еленагъа, сора манга къарады,
къызара. Кюн булутду. Кёк къаралып, бийикледе
туманла чатдан чатха тёгюледиле. Бир кесекден
тама башлады. Елена бла Фатимат Аминатны ашы-
ра кетдиле. Кюйсюз жел а сары къолан чапыракъ-
ланы, шайтан желча, тегерек айландырып чачады.

* * *

Озгъан ёмюр озду, кетди. Автобусну арт шинти-
гине олтуруп, чайкъала, сагъышланып келеме. Са-
гъышланы барын да бир туйюмчек эте келип, жа-
шау, шуёхлукъ, суймеклик деген сёзлеге тирелеме,
юйдегиге бла къызчыгъыма жетерге ашыгъа. Къыз-
чыгъым бойнумдан къучакълап, айырылмайды. Бия-
гъы жолоучу болсам, жол жанында машина сакъ-
ласам, къаргъа къууана кетип баргъан жыйырма-
жыллыкъ къыз кёзюме кёрюнеди.

Ол манга ышара-кюле, ийнакълай, жол негер бол-
гъанлай айланады. Аны нюрю мени къанат къакъ-
дырлыкъ сунама. Алай аны тапмайма. Жол жанын-
да тиширыула кёрсем, Аминат да ала бла сунама.

Ичимде иесине айталмагъан бир умут, жүреги-
ми теренинде орун алып, къарлы кюн юйюбюзню
аллы бла озгъан ол сурат кёзюмю аллындан кетмей-
ди. Не бир ауур ахтынганда, кесим жангыз къа-

лып, жүрегиме мудахлыкъ олтургъанда не да кюв акътереклени сары къолан чапыракълары чачылгъанда: — Къууанч тыпырлы болугъуз, инсанла! — деп тилейме. Насыпдан толугъуз, адамла! Хар заманда насыбыгъызгъа тюбегиз. Фатимат да энди уллу къыз болгъанды. Еленада да къоркъунч жокъду. Дагъыда сабийле бардыла.

ЧАМ ХАПАРЛА

АЙЫУ, ТЮЛКЮ, МАЛКЪАР ТИЛ

Бир абынган минг сюрююр.

Нарт сёз.

Жангы жыл жууукълашып келе эди. Бир ыйыкъ чакълы къалгъанда, мени малкъар тилден халек этип «агъыздыла». Кертисин айтайым, хазырланмай кирген эдим. Терсме, терслигиме женгдиреме. Алай мени терс болуууму сылтауу бар эди. Биринчиден, бизни устазыбыз — Айжыякъ Сафаровна жаш адамды. Экинчиден, бек чырайлы къызды. Ючюнчюден, ол университетни тауусханлы кёп болмайды. Тёртюнчюден... Къалай да болсун, сылтау кёпдю. Кесими юсюмден айтсам, орта школну бошап, эки жыл колхозда ишлегенме, эки жыл аскерде къуллукъ этгенме. Бирси студент нёгерлериме кёре, мен къабыргъасы къатхан адamma. Факультетде кёпчюлюк-жамауат ишлеге тири къатышама, деканатда намысым иги жүрюйдю. Университетни бешинчи курсунда окъуйма, факултетде бек чырайлы жашха саналама. Бу айтханларым — омакъланмакълыкъ не

махтаныулукъ туйюлдю. Мен андан... Айжыякъдан... Сафаровнадан эки жыл чакълы бир таматама. Мени акъылыма кёре, ол мени «агъызмазгъа» керек эди.

Не медет... Бет жойдукъ. Тоба рабий, быллай жазыкъсыныусуз къыз дуняда болурму?! Мени Сафаровнам чалбаш устазладан иш да къаты къысды. «Ана тилинде сёлеше билмейсе, университетге да къалай киралгъан эдинг, беш жылдан бери сахар тюбюнде итле къууупму айланганса? Айып кёз чыгъармагъанлыкъгъа, баш жармай эсе, уялмазгъамы керекди?» — деп халек этди.

Сюрюююн бёрюге къырдырып, тыягъына тыянып къалгъан сюрюучюча, сын болдум да къалдым. Уялгъандан, жер тешик болса кирирча болдум. Бу сёзле мени ариу къызладан искилтин этерни ахыр амалыча кёрюндюле. Болса да, амалынг неди, эс жыяргъа кюрешдим. Кесими эринчеклигиме, «мархабатсыз» устазыма ичимден кюе, жюз кере, минг кере ёкюне, экинчи кере берирге эркин эт деп жалындым.

— Биринчи январда, — Айжыкъ Сафаровна мени бетиме къара кёзлерин сюзюлте къарады да, узун кирпичлерин къагъып, — сагъат бешде кафедрагъа келип жууап берирсе. Эсингде болсун, окъумай, хазырланмай келип бералмасанг, кёлкъалды этме. Тийишли багъангы аллыкъса, стипендиясыз къаллыкъса, — деп эскертди.

«Охо! Къоркъутхан окъуна эте кёреме? Сени да мени окъутхан устазла окъутхандыла», — дедим ичимден.

Юйге, мюйюзю тюшген ууаныкча, созулуп, къалай жетгеними билмейме. Сёз сюекден, тыякъ этден ётеди. Жюрегиме жетдирип этилген тырмандан сора

окъуна да, жолну узуну кеси кесиме, акъылдан шашхан адамча: «Жашды, жашды, алай субайлыгы уа жомакълада айтханчады. Айжыякъ деп бош атагъан болмазла. Май айда чакъгъан алма терекча, кюнден кюннге нечик жашнайды?» Аны жаны, къаны, субай саны, ниети таза, бек тазады. Аны ариулугъу бла суйдюмлюлюгю акъыл бла эсча бирликде болуп, бир тамаша кёрюмдю къурай, бир тылпыу сёзю окъуна ичинги жылытып, къабына тургъан жүрегинге, жанган отха суу сепгенча, сериуюнлюк берир. Бал бетли бурма чачы, кенг мангылайы, токъ кёз башларына сызылгъан бир тюрсге инчге къашлары кёз жауунгу алып. Кирпиклерин къакъса, бир кёз башларын, бир а кёз тюплерин жабадыла. Уллу къара кёзлери, таймай ышара, кёзлеринги къамата, мангылай жарыкълы тишырыугъа табигъат къызгъанмай, ёнчелемей берген субайлыкъны бир юлгюсюча, «кёр мени, къара, тамаша бол, суйсюн» дегенча, ёхтем къарайдыла. Уллулукъ. Ариулукъну уллулугъу. Бетинде агъындан къызылы аз хорлаяракъ, нюрлю жыякъларындан нюр тама, тап тохташхан сыртлы бурунчугъу, ышаргъанда артыкъ жукъа болмагъан къызыл эринлери акъ тишлерини юсюне сыйдам тартылгъанда уа аз тегерек толу жыякълары толгъан ай кибик. Машалла анга! Машалла!

Аны бет сыфаты ариулукъну, ушагъыулулукъну ийнагъы бола, ортадан иги кесек озгъан боюна хар саны субайлыкъ къоша, тукъюзгю чыбыкъча ийилир. Базыкъ да, инчге да болмагъан борбайчыкълары тап тохташып, сыйдам тобукъчукъларына дери фарель чабакъгъа ушайдыла. Андан огъарысы тюз къайнап, жан суюклерини инчге белинден аз айырылып чыкъгъаны, бели бла киндик орамыны тенг сыйдамлыкълары керти таулу къыз болгъаныны

баш илишанычады. Бармакълары кыйырчыкъларындан башланып, къол жиклеринде чунгурчукларына барып батадыла. Къолуну къарысы жингиригине дери бир тюрсге сыйдам тегерек, андан арысы уа аз тегерек болуп барып, сыйдам имбашларына ким да сукъланырчады.

Ичги дуниясын ким биледи, алай таза жүрегинден таза тау сууча чыгып, санларына жайылгъан къанны шауданы—жюреги орналгъан кёкюрегинде тешню юсюнден энишге салынган базыкъ чач эшмелерини экиден бири суу кылышча ийилип барып, базыкъ бутларын ийнакълайдыла. Къайсы жанындан къарасанг да, къурчунг къанарыкъ туююлдо.

Анда бир тюрлю сакълыкъ барды. Бир тюрлю эмилик сакълыкъ! Ол сакълыкъ бла эмиликлик ёмюрге дери сакъланырыкъмыдыла? Угъай. Ала дагыда кеслерине тенг аллай бир кючге тюбеп, кимни эсе да къучагына энип барып, насыпны тенгизинде чайкъала, толкъун болуп жүзерикдиле.

Кимни юлюшю боллукъ болур, кимни насыбы тутарыкъ болур. Бу ариулукъ — игиликге болсун!» — дейме.

Юйге жетгенлей, малкъар тилни окъургъа киришдим. Жыл узуну къол тиймей, букъу басхан китапланы чапыракъларын ары да, бери да аудурама. Аны бла бирча къалын дефтерлеге конспектле жазыу къолгъа алынды. Сени жауунг да ана тилни хайырын билмесин. Билмей тургъанма мен, малкъар тилни хайырын. Айжыякъгъа ана тилде селешгеним хычыуун болса, андан артыкъ насып манга неге керекди. Энди уа кече, кюн да не солуу барды! Китапланы жастыкъ тюбюнден ким кетереди! Айтдым да, Айжыякъ бла араны бузмаз ючюн а...

Алай бла беш кюн башымы кётюрмей, солуу кюн солумай хазырландым. Къанлы къарын къутуртуп, ашаргъа баргъаным болмаса, бир жары чыкъмадым, кишиге тюбемедим. Жатсам, турсам да, кече-кюн да — эсимде малкъар тил, Айжыякъ Сафаровна. Жалан да телевизорда малкъар артистле кёргюзтген «Сюймекликни поэмасы» деген пьесагъа къарадым. Анда да мени къадарыма ушагъан зат болмады. Болса да, Жангы жыл жууукълашып келе эди. Бал-мас-карадха барыргъа таукел болдум.

Залгъа кирсенг, аллайгъа къара! Къуру хайыуан, жаныуар, башдан сора башха зат кёрюнмейди. «Текеле», «эчкиле», «айыула», «бёрюле», «тюлкюле», «арсланла», «къапланла», «адакъала», «жюжекле» — бары да бар эдиле. Мен терк окъуна «айыу» болдум. «Айыу» болгъанлыкъгъа, «тюлкюлени» алларында кесими айыу акъыллы кёргюзтмезге къаст этдим.

Анча кюн солуусуз билим алгъан тынч туйюл эди. «Окъуу ийне бла кёр къазгъан кибикди», — деп андан айта болурла. Теркирек, къызладан бирин къолгъа этип, башынгы бегитирге керекди. Айхай, аладан жашын-къартын, чырайлысын-чырайсызын къайдан билгин. Бири бети, саны, сёзю бла ариу, бирсиси — иши, хали бла сайлама болгъанын эде бек къаты тутаргъа керекди. Бюгюн а бири къалмай башлары хайыуан, жаныуар башла бла жапхандыла, не этсин адам? Алгъаракъ келгенлени насышлары тутхан кёреме деп келди кёлюме.

Тура келип, таукел болдум да, къыйырда тургъан инчебел «Тюлкючюкню» тепсерге чакъырдым. Бир айланып чыкъдыкъ... Танышыр кезиу болгъанды. Атын сордум.

— Мени атым Тюлкюдю.

— Тю-л-кю-мю?

— Хау, Айыу, Тюлкю!

— Игиди, Тюлкючюк, игиди. Тюлкю къаргъа аунаса тюгю ариуланыш, къыш-къызыл болуучуду.

— Къыш айыу куркасындан чыкъмайды, сен аны къайдан билесе?

— Билмей а, биз да агъачда жашайбыз. Алай тюлкюле айыулары хар заманда алдап жашагъандыла.

— Да аны уа заман кеси кёргюзтюр.

Бал-маскарад кызадан кыза барады. Мен да кыызгъанма. Университетде малкъар тилден дерс береме дедим. (Мен бютюн да жашыракъ кызла бла танышханда институтну илму къуллукъчусу, не да аспирант, не уа жаш устаз болуучума. Бюгюн да алай этдим). Ол ишиме бир кесек тыкъыл болсам да, аны кыызгъа сездирмезге кюрешдим. Охо да, устазлыкъ да сыйсыз иш туююлду. Бютюн да университетде. Къырал университетде! Мени кибик жаш устазла азмыдыла анда? Мени Тюлкючюгюм а философия кафедрата лаборантка болуп чыкъды. Хата жокъду. Хар зат да тапды. Аны бла бирча ол тюркологияны бек суюгенин эследим, алай алыкъа ангыламагъан кёп затлары болгъанына ёкюне эди. Мени бөлүшлугъум бла тюркологияны тинтген алимле бла танышханына бек ыразы болду. Тюбешгенибизни хайырланыш, менден бир къауум затлары башын ачаргъа суюгенин сеземе.

Энди уа не амал?! Малкъар тилден къутулалмай, къаугъалы болуп айланганлай, тюркологиядан тутулсангды да онгуна айланырыгъынг! Не болса да, артха сырыныргъа жарарыкъ туююлду. Хыйлачы

Тюлкючюгом къуйрукъчугъун булгъап, соруулары сакъ жауунча жаудурду. Ал кезиуде бир кесек ашчыгъанлыкъгъа, артдан артха чаришге чапхан атча, туякъларым къызып, эс тапдым да, Тюлкючюкню сорууларына жууап берип башладым. Насыпха, мен арт кюнледе окъугъаным аны сорууларына жартыкъурту жууап бола эдиле. Кесими эркин тутуп, университетни устазларына эниклей, адабият бла тил билимге, артыкъ да лингвистика терминлени магъаналарын ангылата, керекли жерледе жазычулары чыгъармаларындан юлгюле айтдым. Лингвистиканы илмуну башха бөлүмлери бла бирликде болгъанын айта, бегирек а тил билимде кенгирек хайырланылгъан терминлени санадым. Бютюн да грамматика, лексикография, лингвистиканы ёсюую бла байламлы «алломорфа», «аллофон», «глоссема», «глоссематика», «иерархия», «констеция», «сегмент», «семиотика», «семиология», «синтез» деген терминлени магъаналарын толу билмесем да, чёплеу чёплегенча чартлатып, минчакъ санагъанча санадым.

Бир жанындан кесими аллай бир билимлигиме бла таукеллигиме хайран къала эдим. Ай, не медет, бу айтханларымы Айжыякъ Сафаровна эшитсе эди. Аллай насып къайда!

Бир сейирим, мени Тюлкючюгом соруу соруудан, мен жууап бериуден эрикмедик. Бош тегерек бурулгъан болмаса, тепсеуден татыу а алмадыкъ. Жангы жылгъа малкъар тил бла тюбедик, вальс бла тамамладыкъ.

Андан ары мен малкъар тилден экзамен берлигими унутуп, къадарымы сагъышын этдим.

— Тамбла тюбешейик, Тюлкючюк! Ол арсарсыз боюн салгъанын башын булгъай ангылатды.

— Къачан, къайда жолугъушурбуз?

— Сен айтхан жерде, Тюлкючюк.

— Алай эсе, тамбла университетде тюбеширбиз.

Хо да? Сагъат бешде.

Сагъат бешде экзаменнге барлыгъым эсиме тюшдю.

— Угъай, мен тамбла экзамен... студентледен экзамен аллыкъма. Кесинг билгенликден, тѣспесин тешип къуйсанг да, башына жукъ кирмеген студентле бардыла. Ала кеслерини онгларын билмей, заманларын бош затла бла ѳтдюрюп, аны бла халек боладыла. Ма аллайладан экзамен алыргъа тюшеди.

Тюлкю жууап бергенни къойду. Тыш кийимлерибизни киерге биринчи этажгъа «саркъдыкъ». Гардеробну аллы тамам бал батманны эшигине бал чибинле басынганча эди. Республиканы битеу жаш тѣлюсю былайдады дерчады.

Хар ким маскаларын — «баш къапларын» тешип, дауур-дууурну ичинде жангыдан танышханчадыла. Биз да маскаларыбызны сыдырдыкъ. Ой тыпырсыз, тюшюммюдю, тюнюммюдю?! Аллымда Айжыякъ Сафаровна ууакъ-ууакъ ышара тура эди. Тюлкюле айыуланы женгил алдачулары энтда бир кере эсиме тюшюп, тобугъуна чычхын жетген бузоуча, артхыхтырылдым. Сора ол, эки атлам алгъа атлап:

— Тамбла зачѣткангы келтир, унутмай келтире кел, — деди.

Мени жууабыма бла кесиме ол къаллай багъа бичгенин аллах билсин. Аны тамблагъы кюн кѳргюзтюрлюгюне ишексиз болуп, сын ташча, сюелип къалдым.

АКЪ АРАКЪЫНЫ КЪАРА КЪАУГЪАСЫ

Эсибизде болмагъанлай, Алаугъанлары бизни къурманлыкъгъа чакъырдыла. Эки-юч артмакъны да тыкъма-тыкъ толтуруп тебиредик. Къырмауан, элтир затларын къызгъанмаса да, бироз бет алышып:

— Хар заманда тойгъа сен чыгъаса, къангада сен олтураса, биринчи болуп къаугъаны сен башлайса. Не этими, не бетими къоймадын... Мен а санга къарс къагъып, сени кютгенден бошамайма. Аны ючюн санга къошулгъан ахшылыкъны, саулукъну да кёрмейме. Айтмагъан эдинг деме: сен ичсенг, мен да ичерикме.

— Тели болма!

— Да неди да, тиширыу адетде бир-эки уртлагъанлыкъгъа? Алай а бир бирге кёз къыса турайыкъ. Аллах ючюн, аз ичерге кюреш.

— Охо! Болсун алай. Бирсиле жылыннгандан со-ра мен алай башларма. Алай этсем бирсиле эсирген заманда мен жалан да жылыннган этерикме, — дедим мурулдап.

Бу тиширыула дегенинг сейирликдиле. Нёгерлеринг тепсей, харх эте турсала, бирсилери сарыбаш бозадан толу къара аякъны тегерек айландыра, Таукъанны жырын жырлай олтурсала, сен къарапмы турлукъса? Амалынг неди? Бир кере бир Къырмауанны айтханын этмей да болмаз.

Биз келгенде, арбазда уллу той бара эди, мени да бизни кибик, бир бирге тагъыла келгенлеге жарашдырылгъан отоугъа элтип, тёрде таматаны онг жанына олтуртдула.

Тегерек дауур-дууурду, чамла, лакъырдала... Къонгуроу таууш этген рюмкала ёрге-энишге чы-

гъып, къонакъланы жарыкъ кёллерине андан ары хошлукъ бергенча кёрюнедиле. Стол артында кысыха, узун мыйыкълыла олтурадыла...

Оноулашханыбызча, мен «жарашмайды» деген сылтау бла ичгиден кериме. Къырмауан да баш бармакъ бла балан бармакъла чимдий тутхан гитчерек рюмканы арсар болгъанча, сабыр сыпхарып, бояу сюртюлген кызыл эринлерин къол жаулукъчугъу бла шошчукъ сыйпады да, жаулукъчукъну женг къыйырына сукъду. Бир кесекден а, кюз чалгъычыгышы айранны тогъугъанча, не къуйсала да къаплай башлады. Сора жашладан бирлери бла даулашып тебиреди:

— Сиз, месткомда ишлеген бир къауумла, тюз этмейсиз... Шуёхларыгъызгъа не керек болгъанын билмейсиз. Путёвкала тийишли адамлагъа берилмейдиле!..

Бизни Къырмауанны ангылаууна кёре, бек уллу ахшылыкъ — путёвка бла барып, тенгиз бойнунда солууду.

— Эслеп сёлеш, эгечим, — деди жаш. Бу кезиуде мен да арагъа кирдим:

— Къырмауан, къой, маржа, магъанасыз затланы, — деп кюрешгенликге, къатын бютюн да жалын тургъузуп:

— Ётюрюкмю айтама?.. Былайда барыбыз да кесибизбиз, жашырмай айтырыкъма. Былтыр къайын анасына, къайын кызына, къайынына жай айлада, ючюсюне юч сахарда солурча путёвкала бергенди. Бу уммо уа (Къырмауан мени жингириги бла къагъып) путёвка алса, кыыш кыыямада алады. Бизге да бир кере бирсилеча солургъа боллукъмуду, огъесе туююлмюдо?

Ой, зауаллы аракъы! Бютюн да чагъыр бла бир-

ге кѡшулса уа!.. Ичмеген адамны кѣзю ичгенлени кѡатында кѡалай жютю болады. Эшик жабыла тургъанын ангылап, Кѡырмауанны кѡурманлыкѡдан кѡоратыр кѡайгъыда, жеримден кѣтюрюлюп теби-редим. Хау санга! Юйге жибергенни кѡой, ёлгенле, саула бла кѡаргъандырып, жюз бла жарымны жут-дурдула. Андан-мындан лакѡырда, чам этген ауаз-ла эшитилдиле.

— Ыхы! Ай бир жаларынг кѡыйын эди ансы, энди уа тюздюнг кѡолгъа, кѡыйын тюзюлсе... Жюрегим бираз жерине келди. Эшикге чыгъып, кѡа-тын бла кесамат этдик.

— Энди кѡошма, эшигинги жабарса, биягъы кѡаугъа иш кѣтюрюрсе. Айтып кѡояма, дауну, дау-лашны башларыкѡ эсенг, кетген этеме. Бар, шапа-лыкѡ эт, аш юйде оноугъа кѡошул! Мен а эр киши-ле бла олтурайым. Даражабызгъа сыныкѡлыкѡ бол-масын... Охому? — дедим.

— Сен айтхан.

Кѡууанч кѡызадан кѡыза барады. Мен да «жа-лайма». Алгъа кѡоркѡаракѡ, азыракѡ тамыза кѡуй-сала да, артда эслейирек кѡуйгъанларын шешаны кѡыл-кѡылындан окѡуна ангыларгъа боллукѡ эди. Кѡалай эсе да аллымда олтургъан чечекбет, кѡаш-хабаш сары манга арсланча секирирге хазырды. Мен а аны кѣзюне Азрайил мѣлекча кѡарайма. Жыр-тын, титип, ашап кѡоярыгъым келеди. Бир заманда хуртта сары, секирип туруп:

— Сен кимни кѡатынына кѣз кѡысаргъа кюре-шесе? Сен уллубыдыр, лохбай, — деп кѡычырды.

Кѡонакѡла бары бирча бизге кѡулакѡ салдыла. Бир жанындан, Кѡырмауанны тырманындан кѡор-кѡа, экинчиден, кѡонакѡладан уяла, тонуму кѡол-тукѡгъа уруп, тышына чартладым. Мен эшикден

чыгъар-чыкъмаз, жаналгъыч сары быргъагъан болур эди ансы, менден эсе арбазгъа бёркюм алгъа жетди. Алай юйню иеси кетергеми къояды. Аллахны, адамны арагъа салып, артха къайтардыла. Сары салам болгъан пасыкъ сарыны да андан-мындан къакъды-сокъду этип, тынчайтдыла. Мен да анга къарамазгъа къаст этдим.

Бек жарыкъ, бек тап заманымды. Къырмауанны да мени къатыма олтуртхандыла. Эрлери бла келген тиширыула бир къауум жангы хапар жыйып, кимни келини айырылгъанды, кимни жашы жангы юйге кёчгенди деп, ушакъ этип, энди бирер-экишер рюмка шампан уртлайыкъ, жёрме къыйыр къабайыкъ деп ырахатланган кезиуде, Къырмауан, «Тёбengi къоркъуун жел этер» дегенча:

— Бирсилеча, биз да марда бла, адети бла ичейик. Бир бирге кёз-къулакъ болайыкъ, — деди. Мен эсире башласам, ол мени аягъымдан басаргъа, ол оздура башласа, мен аны жаммызындан тюртюрге келишдик.

Къурманлыкъ этген эртдегили шуёхум болгъаны себепли, бизни табыракъ жерге олтуртханлыкъгъа, онунчу аякъны агъызгъандан сора, кёзлерим ау кёрюп, Къырмауан къайсы жанымда болгъанын да унутдум. Къарайма да аягъымдан киши басмайды. «Э-э... Алыкъа уа эсирмегенме», — дейме кесим-кесиме кёл этдире. Кимни жаммызындан тюртюрге да билмейме. Шешала бирге къошулуп, адамланы бетлери да эки-юч болуп башлагъандыла. Не болса да Къырмауанны жаммызындан юч да, төрт да тюртдюм. Дагъыда бир узалгъанымда уа — ол жеринде жокъ!

Ай алайлай биягъы къыямалыкъ сары секирип къобуп, жагъамдан алсын. Галстугуму инчге къыйы-

рындан тартып, солууму чыгъармайды. Насыпха, адамла арагъа тюшюп, айырыргъа кюрешдиле. Ол киши сёзюн эшитмейди. Экинчи сермегенде, кёлек туюмелерим буз жаугъанча, тегерекге чартладыла. Мени халим кыртчыгъаны тырнакъларына илинген тауукъ баладан кёлай туююл эди. Болса да, стол тамата тёзюмюн тауусуп:

— Аланла, сизге не къан жаугъанды, бизге да айтыгъыз? — деп къанганы жумдуругъу бла ургъанда, кыйырда-бухчакъда тургъан рюмкала аякъ тюпге чартладыла.

— Да, къан а жауамыды, кечени кече узуну къатынынгы жаммызларына узалып турса?!

Бирле кюлдюле, бирле уа сейирсинип, бир бирлерине къарадыла. Ай мен кыйынлы, алайлай сени жауунга аллай Къырмауан алыныр эди! Арт этегими ал этип, айтырын айтып, къатели этген тууарча, кёзден таша болду. Энди юйге барыу жокъ, эшикде кълалдым деп, кёлюме алай келди. Олтургъан Къырмауан сунуп, онг жанымда олтургъан къатангы сарыны къатыныны жаммызына жангылып къатылгъанымы энди сездим.

Не излеселе да, баргъан юйюбюзде Къырмауанны табалмадыла. Ахырында къарт къатынла олтургъан юйню эшигинден къарадым: анда да эслеялмадым. Баям, ол кезиуде хоншуладан башха киши кълалгъан болмаз эди.

— Мында сен излеген жокъду, — деп кюлдюле.

Иги эс жыйып къарасам, терслик Къырмауанда да барды. Ол жангылычлыкъ бла, эшек шинжилеча, чюйремыйыкъ сарыны аягъын басмаса, акъ аракыны къара къаугъасы башланмаз эди.

Эртденлигинде Къырмауан бла мен, неках этдирген кюнбюзча, къууанчлы эдик.

— Къырмауан, мен тюнене къурманлыкъда ким бла тепсеген эдим? Ол не эсе да санга ушамай эди. Алаша бойлу, бир толу, тыкъ тиширычукъ. Тукъумун, атын да билмейме.

Ол а, асыры кюлгенден чегилери туююле, манга сейирсинип:

— Оу кюнюм, сора мен а кимни аягъындан басып тургъанма?! Ишекли уа болгъан эдим. Бир гуппурбурун кёрюнген эди. Асыры ариу айтхандан, мыйыкълары да эшек шинжиле кибик.

Мен къатынга къынгыр къарап:

— Энди ичгенни къойдукъ, чакъыргъанлагъа да бармайыкъ!

— Охо! Болсун!

КЪАНБУЗЛА

Къыркъ киши бир жанына,
Къынгыр киши бир жанына.

Нарт сёз.

Мени кезиуом экинчи болгъаны себепли, юйге бара айланмай, сау сагъат сакъларгъа тюшдю. Кеси кесиме: «Ишге да жетерикме», — дедим. Алай доктор жарым сагъатдан да артыгъыракъ кечигип келди. Ол, этеклери алайда олтургъанлагъа тие, кабинетге киргенден сора, чыдамлары тауусулуп сакълагъан саусузла: «Келди, келди», — деп бир бирге ал бермей сёлешдиле.

Доктор кыркъ жылдан атлагъан, ариу агъачлы, ушагыулу тиширыу эди. Ол келгенлей, ишни башлап кыоймады. Дагыда бир жарым сагыат сакъладыкъ. Кёрюп турабыз, доктор бла медсестра бир ненча кере тышына чыгып, бир кыауум ууакъ жумушларын этип келдиле. Алай ары дагыда эки тиширыу кирип, артха чыкмагъанларында, эшикни кыатында биринчи болуп сюелген тиширыу, тёземю тауусулуп, эшикни жеписинден кыарады, ичинден хыны ауаз эшитилди.

— Эт эшикни, биз мында ойнай турмайбыз. Керекли заманда кесибиз чакъырырбыз.

Ол тиширыу абызырап, жукъ да айталмады. Баям докторну ачыуландырырма деп кыоркыгъан болур эди.

Сакълагъанла сагыатларына кыарап, беш минутдан тогыуз бола тургъанын кёрюп, башларын чайкъадыла. Насыпха, бу кезиуде медсестра эшикни ачыды да:

— Кимни кезиуюдю? — деди.

Биринчи тиширыу кирип кетди. Кыалгъанларыбыз а ашыгып сакълайбыз. Он беш минут озду, алай тиширыу чыкмады. Жарым сагыат, кыыркы минут, биягы тиширыудан хапар болмады. Арлакдан-берлакдан тырман этген ауазла эшитилдиле. Бир кыауумларыбыз а: «Сау кыаллыкъ, ашыкмай, иги кыарай кёреме», — деп ыразы болгъаныбыз билдирдик. Бу кезиуде ауругъанладан бири:

— Угъай, доктор бла медсестра хапаргъа болуп, анда олтургъан адамны унутуп кыойгъан болурлар, деди. Биз, хайран болуп, анга кыарадыкъ. Бир заманда эшик ачылып, кыабинетден ауругъан тиширыу ойсурап чыкды. Мен кабинетге кирирге от бирегенде:

— Сабыр эт, чакъырырбыз! — дедиле да, беш минут сюелдим. Ахырында уа кирдим.

Терезе аллында стол. Доктор бла медсестра аны къатында бир бирге айланып олтурадыла. Мен арлакъда шинтикге чёкдюм.

— Тешин! — деп доктор буйрукъ берди.

Къапталымы тешип чюйге такъдым да, жалан кёлек болуп олтурдум.

— Сора уа сора, эринги туугъан кюнюне атап не саугъа алдыңг? — деп сорду доктор медсестрагъа.

— Жукъ алалмагъанма алыкъа. Фотоаппарат аллыкъ эдим да, игирегин тапмайма.

— Мен былтыр эриме не саугъа алгъанымы билемисе?

— Угъай. Не саугъа алгъан эдинг?

— Авторучка, — деп кюлдю доктор, — анга бир ыразы болгъан эди да. Анга жазар зат болсун апсы, андан сора бир зат да излемез. Энди жашыма не саугъа этерге билмейме. Он беш кюнден анга жыйырма жыл толлукъду. Магнитофон ал деп а кёпден бери тилейди. Харипчик, музыканы бек сюеди. Онунчу классны тауусханда Ленинграддан бир транспорт келтирген эдим.

— Биз алагъа быллай бир къайгъы этебиз. Бизге 8-чи Мартда не аллыкъ болурла? — деди медсестра, ахтынып.

— Былтыр эрим манга бек иги саугъа алгъан эди, — деди доктор, бууунунда гитче алтын сагъатчыкъны кёргюзте. Сора манга къыйыкъ къарап:

— Мен санга тешин деген ушайма да, не затха къарап тураса? — деди, къашларын тюе. — Билмейме, была къаллай адамла болгъанларын, ауузларын ачып тургъан болмаса, бир зат ангыламайдыла.

Тынгылауну басханлай, ёрге туруп, кёлегими бла

майкамы тешдим да, шинтикге олтурдум. Медсестра термометрни кьолтугъума салдырды.

— Бусагъатда тюкенлеге эр кишиледен эсе тиширыулагъа жараулу саугъала кёбюрек чыгъадыла, — деди.

— Угъай, тиширыулагъа аз чыгъады, — деп даулашды доктор...

Алай бла экиси да кеси айтханларындан таймай, бир бирлери бла даулашдыла.

Биягъы мен он беш минут олтурдум. Ахырында уа сестра градусникни алып къарады да, иги бюсюремей:

— Температуранг нормальныйды, — деди.

Доктор медсестра бла ушакъ эте, мени ёпкелериме кёкюрегимден, ызы бла аркъамдан тынгылады. Сейирсинип:

— Ненг ауруйду? — деп сорду.

— Бир жерим да аурумайды, — дедим мен да, ёчюкленип.

— Да алай эсе бери келип, адамланы заманларын нек аласа керексизге? — деди доктор, ачыуланганын билдирмезге кюреше, сабырыракъ.

— Мен сизни заманыгъызны бёлмегенме. Кесими уа юч сагъат заманым тас болду, — дедим. Ол кезиуде докторну кёзлери чунгурларындан чыгъаргъа жетип, кюйсюз къарадыла:

— Мени аш орунум ауруйду, — дедим мугурайып. — Кислотам кёбюрек кёрюнеди.

— Былай къанбузла адамны ишлерге кьоярламы дейсе? — деп, бурун къыйыры агъара, ачыуланды ол. Андан ары «Былайла бла даулашхандан хайыр жокъду» дегенча, кьолун силкди да, анализ алыргъа къагъыт жаз деп, медсестрагъа буюрду. Манга хыны этди.

— Тамбла ач къарангы лабораториягъа келип, сок алдыр, кёрюрбюз. Сора эшик таба къарап:

— Кимни кезиуюдю? — деп къычырды.

Тюп эрним салынып, терлеп-тепчип, юйге аманны кебинден жетдим. Экинчи кюн башха докторгъа барыргъа керек эди. Ары дери уа ма бу хапарны жазып кёлююю басдым.

ТЫПЫР ТАШ ТЕПГЕНДЕ

Тили аманны — кюню аман.

Нарт сёз.

— Алан, сени бетингден табынг къачан къурурукъду? Не болгъанды санга? — деп сорду бир жол Хашим манга.

— Бет не эди, бери бир къарачы, — деп, къалпагъымы къолума алып, башымы энишге тутдум.

Хашим сейирсинип, артхаракъ турду.

— Оу-ой, оу-ой! Сени бу кюннге ким жетдиргенди?

— Оллахий, сен, — дедим.

— Кет юйюнге, — деп сейир этди ол.

...Хоншубузну юйю тепген этиучюдю. Тепген сайын чабама да барама, сора экисин да жарашдырып, юйюбюзге къайтама.

Хашим къабыргъа хоншумду. Башха болмай, туугъан къарындашымчады. Арт кезиуге дери бек татлы жашагъанбыз. Бир бирге барып, тартхан зат да эте, ахшыбыз-аманыбыз да бирге. Кертисин айтсам, арт кезиуде ишибиз болмайды. Аны юйчюгюню тыпыр ташы терк-терк тебип, юйдегилери эшикге

къачадыла. Тышыр ташлары кымылдагъан сайын келин манга сарнап келеди не да келечи жибередди. Малынг аман болса, сатып кутулурса, хоншун аман болса къалай кутуллукъса? Уялама да бара ма. Мени кѳргенлей а Хашим биягъы къаугъан андан да уллу этип, жанган отха жау тамыза башлайды. Бюгюн сейир этгенликге, мени бетиме, башыма тапла тюшюрюп, тынчлыгъымы алгъан Хашим кесиди. Жастыгъынгдан жилин чыкъсын деген бу болур. Билмейме, къайсы терс болгъанын, сермешде манга къуру да къол жетеди. Айырмай, къарап а къалай тургъун? Айышды.

Бир жол агъач чолпу тийип, къаш башымы тепширип келдим. Экинчи жол хынкял тыякъ жетип башым жарылады. Ючюнчю кере уа мюйюз сапли бичакъ къулакъ жаным бла озду. Не сейир, не тамаша, къыркъышыулада аланы бир жерлери дасыдырылмайды. Не шайтан къаргъагъанын билмейме, Хашим мени халек этеди. Арт кезиуде уа, айырмай, урушуп-урушуп кетеме.

Бир кюн, биягъы келин жилип, хахайны басып келди.

— Зауур, атангы, анангы жаны ючюн, милициягъа бир сѳлеш, — деп эки аягъымы бир уюкъгъа сукъду.

— Чакъырайыммы?

— Келтир, — деди ол, — бусагъатда окъуна къырып къояды. — Милиционер келди. Не файда, къыйыным зырафына кетди. Кирип барсакъ, Хашим тепсей, келин а, къобуз согъа.

— Къайдады къазауат? — деп хыны этди милиционер.

— Биягъында атыша тура эдиле...

Милиционер а манга тазир салып кетди.

Бир кѡауум замандан биягъы келинни кѡзлери «кѡандан толуп» келди:

— Аллах ючюн, биягъы ичип келгенди да, кѡтургѡан бугѡача, юйню башын тѡбюне этгенди. Тѡзюмюм кѡуругѡанды. Бу бѡрюню тутдурурунгу тилейме. Жашауум кѡуругѡанды, — деди.

— Болур, жаным, болур. Кечгинлик бер, аурукъсунуп турама. Менден сора да эр кишиси болгѡан юйле бардыла...

— Атам ѡлмесин, бу жолдан сора кѡыйнамам. Милиция сен айтмасанг келлик тѡйюлдю...

— Сиз алай эте туруучусуз, юйренчик болуп кѡалгѡансыз.

Мен жеримден кѡобаргѡа унамадым. Келин а: «Сени кибик хоншудан эсе, болмай кѡалгѡан кѡп да игиди. Хашим бла мен керекли кюнюнг сени да болур», — деп ачыуланып чыгъып кетди.

«Сени кѡыллы кѡалайыкѡ», — дедим ичимден.

ЖЕР ЭТЕГИНЕ

Ат кѡуйругѡундан тутхан суудан чыгѡар,
ит кѡуйругѡундан тутхан суугѡа батар.

Нарт сѡз.

Бахауатдин кибикле кѡзлери теке кѡзлери кибик кѡызарып, тѡп-тѡгерек болуп, кѡз чунгурларындан чыгѡаргѡа аздан кѡалып, кѡызлагѡа лакѡырда окѡуна эталмай айланганлы, мен Хашиятны, тюлкую кибик, кѡолгѡа этип кѡойгѡанымы кѡрюгюз! Сау-эсен болсакѡ бир кѡауум кюнден бизни юйде келин болуп, мюйюште сюелир.

Тохта! Мен Хашият бла къалай танышханым да айтайым. Бир жол бир къауум къатынсызла ресторанда ышым бауларыбызны бошлап олтура эдик. Хоншу столда уа — Хашият атлы бир мёлек. Кюлгенине къарасанг, аман кёзден къалсын дерчады, кюнгуроу зынгырдагъан сунарса. Бетинден ургъан жылыу а кюн тыякъларыча жылыта, эки ууурту къызыл ингиликча, жыякъларындан нюр тамады. Бир насыплыны баласына насып болур дерчады. Санларыны субайлыгъы уа, субайлыгъы! Субай нарат бирси терекледен бийик ёсюп: «Манга къарагъыз, мен сизден айбатма», — деп ёхтем къарагъанчады. «Къымылда, хомух, къымылда! Къымылда, ичингде жанынг бар эсе, тирил! Кёкде излегининг жерге тюшюп, аллында турады», — дейме кеси кесиме.

Ма алай бла битеу суймеклик хунерими жыйып, киришдим шагъырей болургъа. Чыкъдым чабууулгъа. Шагъырей болгъандан сора, киногъа, театргъа дегенлей бара башладыкъ. Гюнахы керек туююлдю, къайры десем да, ресторан, кафеге да тартынмай бара башлады, сау къаллыкъ. Ичим къалтырамай да туююлдю. Арт кезиуде алайда-былайда тюбешейик деп да башлагъанма. Угъайы жокъду, такъыйкъа саны бла шыбырдап жетип келеди.

Алай бла бираз этибиз юйренип, ай жарыкъ кечелеге да жетдик. Бурун тауукъ кычыргъынчы ушакъ этип, бир бирибизден тансыгъыбызны алалмай, кючден-бутдан айырыла эдик. Суймекликни оту бизни кёп затлагъа, тюрлю таурухлагъа жетдире эди. Жюрегим къалтырай: — «Сени ючюн жанган отха, баргъан суугъа да секирликме. Къол аязымда жюрюте, жау ичинде бюйрек кибик тутарма. Кютю къой кибик, къолунга келип турурма. Жер

этегине десенг да барырма», — дейме амалсыз болуп. Суюмеклик не айтдырмайды? Хашият тал чыбыкча ийилип, кыучагында эркеленеди. Алай бла кеп бармай кыызгъа боюн салдырдым. Неках кюнюбюз да жууукълашып келеди. Хуржунларымы кыагып, чюйре айландырып дегенлей, капек кыоймай чыгъарып, кыартладан да 300 сом юздюм. Элледе жууукълагъа, тенглеге хапар бердик. Кёкбоюнла, хажибаш шампанскеле келдиле, лёкыумла, тюрлю татлы ашарыкыла биширилдиле. Кыаршыларыбыз келип, бир кыауум женгил машина, «Волга», «Жигули», «Москвич» бла кыызны келтирирге тебиреп кетдик. Барсакы — Хашият жокы. Кырмеген тыгырыкы, излемеген юй, айланмагыан орам кыалмады. Мен харип юйлерин а сормагыанма. Арып-талып, ач, суусап кыысып, айран ичер умут бла «Кыонакыгъа» кирдик. Кыарасам, Хашиятны тенг кыызы анда. Асыры кыууангыанымдан, не этерими билмей, борбайларым кыыйылды.

— Хашият кыайдады? — дедим тобукыларым кыалтырай.

Ол, тюнене ингирде Хашиятны темир жол станцияда кёргенин, бир уллу быдыр эр киши бла поездгы минип кетгенин айтды. Аллах мени эки кыолу бла да ургыанын алайда ангыладым. Бедишлик болдум. Балтасы суугыа кетген сабын ызындан ата эди деп, боюн тамырларым туруп, элден чыгып кетип барама. Аллым — «Жер этегинеди». Хашиятны тапмай тохтар акылым жокыду. Жерге кырмеген эсе, табылыр. Чачылдым, тегюлдюм. Башымы балахха сукыдум. «Ышангыан башны ит ашар» деп бош айта болмазла.

Шахарны кыйыр орамларыны биринде букъу басхан «Волгадан» бир жаш адам тюшдю да, кийимлерини букъусун кьагъа башлады. Алайына аны кьатына бир уллубыдыр киши келди.

— Элден келгенге ушайса, алаймыды? — деди бир узун къара, саламлашхан да этмей.

Жаш болушун айтды.

— Быллай жыйылыугъа кечигип келирге жарамагъанын билмеймисе? — деди киши анга. Жаш совхоздан эртде чыкьгъанын, жолда машинасы бузуп, шахарны кыйырына аманны кебинден жетгенин айтды.

— Быллай жыйылыугъа бузукъ машина бла чыгъаргъа жарамайды, — деди биягъы. Жаш жаппажангы «Волганы» ал чархына чюй киргенин айтды.

— Жолсуз жолла бла жюрюрге болмайды, — деди киши.

Жаш совхозну узакълыгъын, андан фермагъа жол балчыкъ болгъанын ангылата башлагъанлай, киши:

— Жол нек ишлемейсиз? — деп сорду.

Жаш фермадагъыла малладан бошамагъанларын айтды.

— Бу айда малланы бёрю ашамаучуду. Басынып жол нек ишлемейсиз, понимаете?! — деди киши, билгичсинип.

— Тамата, мен аллайлагъа оноу этмейме. Мен да бирсилеча бош, кьойчума, — деди жаш.

Киши бираз сейирсинди.

— «Волга» кимникиди?

— Кесимики.

— Фермагъа жол ишленгинчи быллай машина нек алгъанса?

— Тамата, бизни ферма бир жерде турмайды.

— Аны тюз этмейсиз, — деди киши. — Бир жерде, кышлыкълада турургъа юйренирге керекди.

Жашны тѣзюмю тауусула башлады.

— Тамата, жыйылыугъа кеч болама.

— Эртде нек келмегенсе?

— Да, сау къаллыкъ, айтдым да?

— Сен хал билгеннге ушайса, баргъандан сора къуллукъчуладан кечгинлик тиле, — деди.

Жаш, башы бла «хоу» деген белги берди.

— Къарындашым, — деди киши, ол сагъат тынгысызланып, — таматаладан кечгинлик тилей а билемисе?

Жаш башын булгъады.

— Билмей эсенг айтайым, жаш! Алгъа къалпагъынгы, то есть бѣркюнгю теш. Сора «хы» деп таматгъынгы ариулайса. Тауушунгу артыкъ бек чыгъарма. Аллынга бираз ийилirse. Асыры бек ийилирге жарамайды. Андан сора «простите» дейсе.

— Проститеми?

— Ой, сен алыкъа жаш кѣреме. «Проститеними да» билмейсе?

Жаш бир кесек кызарып, ышарды, тили бюлдюргю этди.

Киши тириле башлады.

— Охо, аны билме! «Кечгинлик беригиз» дерсе.

Жаш энди бир затны ангылагъанча, андан къутулургъа умут этди да:

— Тамата, жетгинчи кечгинлик тилерге юйрене барырма, горисполком къалайдады? — деди.

Киши эски галстугун тюзете:

— Юй тас болмаз, къалай кечгинлик тилеригинги айтчы, — деди.

Жаш энди кюлдю. Киши ачыуланды.

— Къуллукъчуланы алларында кюлюрге болмайды, понимаете! — деди ол.

— Сиз да къуллукъчумусуз?

— А как же!

— Алай эсе, кечгинлик беригиз, маржа! — деп жаш машинагъа олтура башлагъанлай, киши сейирлик къууанып:

— Эй, тохта, тохта! Ма энди таптынг. Къуллукъчулагъа тюз алай айт. Ол заманда бек тынч къутулуп кетериксе, — деди.

— Машина бошду. Сюйсегиз бирге окъуна барайыкъ, — деди жаш, тилин тыялмай.

Киши артхаракъ турду.

— Нек артха турасыз? — деди жаш ышарып.

Киши иги кесек сагъышланып:

— Мени чакъырмагъандыла бу жыйылыугъа.

— Нек чакъырмагъандыла?

— Бир-эки кере бир къауумланы терсликлерин айтханым себепли, быллай жерге чакъыргъанны къойгъандыла. Банкетледе, то есть къурманлыкълада сёз бередице манга.

— Сиз къайда ишлейсиз, къарындашым? — деди жаш жаны ауруп.

— Орамда ичги сёзлени айтыргъа боллукъ туююлдю, понимаете! — деди киши.

Жаш къууана башлап:

— Горисполком... — дей башлагъанлай, сёзюн бёлюп:

— Жигит, жыйылыу драмтеатрда бардырыл-лыкъды. Тюз ары барлыкъса, — деди.

— Ол къайдады?

— Эй, сен театр къайда болгъанындамы билмейсе?!

Жаш бираз уялды: «Айымыды, болмаса милиционерге сорурма», — деп педальны басды. Жаппа-жангы «Волга» бир азчыкъ тютюн этдирип, тебиреди.

— Эй жаш, машинангы букъусун ариула. Театргъа бу халде барыргъа боллукъ туююлдю.

Жаш, кир машина бла сахарда айландырмайдыла дегенни эшитген эди. Ол киши аны айтырыкъмы сунду, не билейим, бир орам озуп барып тохтады.

Машинаны букъусун сюрте тургъанлай биягъы киши кёрдю. «Ма биягъы башымы безитирге келеди, биягъы «къуллукъчу!» — деди ичинден.

— Ма энди киши болдунг! — деди киши. — Сен къойла кютюп нетесе. Бизге, то есть бизни конторада шофёр бол манга?

Жаш анга къынгыр къарады.

— Угъай, угъай, бош айтама, — деди ол. — Къойланы кютерге керекди. Не да болсун, адепли бол. Адам айтханны эте бил. Культура деген олду.

Жаш машинагъа олтура, кеси кесине:

— Къалай артха къалдым, айышлы болурча болдум, — деди.

— Гюняхынг кесинги болсун, кеси терслигинденди! — деди киши. Хар заманда да запас заманынг, запас сёзюнг болургъа керекди.

Жаш къошда сёлешгенча:

— Тюздю, — деп къойду.

Ол театргъа жетгинчи ол ишсиз айланган адамны асыры кёрюрге суймегенден, ызына бир кере да къарамады. Къарап а! Ол орам тиягъы эди.

«Ишлемеген тишлемез да тишлемез». Намысы жыгъылгъан а ишлемегенден да осалды. Базарда сатылмагъан, алтыннга табылмагъан намысынгы тас этмезге кюреш!» — деп келди жашны эсине.

УЗУНЧАЧ

Аталарыбыздан къала келген адетлеге кёре, къайсы таулу юй да къонакъбай болургъа хазыр болуучуду. Келгинчи къонакъ уялса да, келгенден сора уа къонакъбай уялыучуду. Биз да алай болдукъ. Болса да юй бийчеми бохчасыны мюйюшюнде мугурайгъан къотур сомла бар эдиле.

— Мындан сора жокъду, ангыладынгмы? — деп къатыным бир тюменни къолума тутдурду да, — биягъы, ол тюбеди, бу тюбеп къалды демей, къонакъланы сыйлар зат келтир, — деди да, къара сумканы къолума тутдуруп, женгил, тюкеннге ашырды.

Гелеулюде отлагъан ийнеклени айранларына юйреннген таулулагъа Нальчикни сууукъ сырасына сукъланыучулары да эсимдеди. Андан да болур эди, къонакъларым бет-къол жуууп, юслерин, башларын къагъып, жерлерине жарашхынчы проспекте жетип къайтыр акъыл бла, абына-сюрюне, орамгъа чыкъдым.

Биринчи тюкеннге сугъулдум, не файда, Хожаны тоналгъан юйюне ушаш, ауузгъа къабар зат тапмадым. Сора, гастрономгъа барыр умутда, автобус тохтаучу жерге бурулдум. Аллым бла эки узунчач жаш оздула. Узунбутну таныялмадым. Толу тулукъ кирик, шалбары къуйругъуна кепленнген, алаша сыйдам

жашны къайда эсе да кёргенме. Экисини да чачлары кёлек жагъаларын жапдырып, сейирлик узунду. Иги шарт танымагъаным себепли, саламлашыргъа ийменип, аргъы орам таба тебиредим.

— Хей! — деди ол бири. Артыма къарасам, кёнчек бухчакълары жерге ышыла биреу келеди къатыма. «Бу гузабагъа къалып, къуугъунлукъ болгъан кимди», — деп къарасам, ол а кесибизни Абу.

— Ай юйюнге, сени бу ишинг неди, огъесе керти окъуна танымаймы бараса, — деди ёпке солуу эте. — Огъесе эсирикми болгъанса? — Къучакълап, бойнума тагъылды. Къуру къучакълагъан бла къойса уа, уппа-чуппа этди. Аузундан тютюн бла аракъы къатыш осал ийис урду.

— Шуёхум, кечгинлик тилейме, — деп бираз уялып, хуржунумдан къол жаулугъуму чыгъарып, бетимде аны шытыларын сюртдюм. — Керти таныялмадым... Юйге адамла келген эдиле да... Кесинг да бир бек тюрленгенсе, бай болур халынг барды.

Мен ёхчеге айтхан эдим.

— Ой, къой-Къой! — деп Абу кёкюрегин керип сёлешди. — Бусагъатда гыржын тапмагъан болмаз! — Ол быхыла кибик кёпчюген бармакъларын чыкъырдатып — тютюнюнг жокъмуду?.. — Тютюн ичмеучюмю айтдым.

— Эй, бу чачынг а неди?

Узун чачын бир кере сыйпады да: — Мода, — деди. — Биз жырчылабыз, макъамланы жарашдырабыз. Кесинг билгенликден, бизни танымагъан шахарда адам тапмазса. Санга — ётюрюк, манга — керти, бир бирде ёмюрде кёрмеген адамларым окъуна «Эсигиздемиди, алайда, ол бир орамны мюйшюнде, гастрономну аумасында тартханыбыз?» — деп асла айтмаучудула. Оллахий, сенден башха адам болса

эди саламлашмай озарыкъ туююл эди... «Сен къуллугъунга кёре кесинги кётюртмейсе, уллугъа уллу, гитчеге гитчеча, акъыллы адам алай болады», — дедиле манга, — деп аууз шытылары келгинчи жаншады.

— Алан, сен юй алгъансамы дедиле? — деди Абу сёзню башха жанына буруп.

— Хау, тейри, алгъанбыз.

— Къалайда алгъанса? — деди нёгерим бир аз къашларын туююп.

— Къайда боллукъ эди, «Искожда», — дедим мен да хыныракъ.

— Да хау, сен а, харип, — деди ол манга жан аурутуп: — Манга төрт отоулу юйню сахарны ортасында бере эдиле, алмадым. Не ючюн десенг: слишком шумныйди. Энди «Союз» бир тап жерде лоджалы юй алып берирге дегенди. Бусагъатда уа дачадама.

Абу апчымады. Хапарны узакъгъа созду. Эки-юч жылны ичинде поэзия, проза къоймай, 5 китап чыгъаргъанын айтды. Сценарий, жыр, радиоочерклени санын да тапмазса. Литературада критика жанрны кеси къолу бла къалагъаны — бир жаны.

— Аман къарындашынгы творчество жетишимлери алайды — деп кёзюн къысды да, бир мыйыгъын къымылдатып къойду.

Абуну хапары тауусулмазлыгъын кёрюп, юйюмде къонакъларымы къайгъысы жүрегиме кирди, адыргы болдум.

Олсагъат, мени насыбыма, бир автобус келип тохтады. Секирип ичине сындырылдым. Автобус тепчиди. Къарагъанымда, ал площадкада биягъы узунбоюн сюелип, апчып, артыма къарасам, къатымда да Абу хайырсыз.

— Абызырама, биз да центрге барабыз, — деди. Ол бироздан сора биягъы узун хапарны башлады. Площадканы мюйюшюне кысылып, мен да келеме.

Анда-санда, чичхан марагъан киштик кибик, узун сары да бир кёрюнюп кыалады. Узун автобус да акырынды, бир алгъа, бир а артха кыагъа барды. Мени кёлюме да кёп зат келеди. Абуна аузуна да тынчлыкъ жокъду, быргъаялгъанын аямайды.

Сёзге болуп эселегенбиз, автобусубуз гастронорму аллында тохтады. Басынышып, тюртюшюп тюрдюк.

— Хайда алгъыш биргеди, мен ары таба кетдим, — деп ачыкъ гастронорму кёргюзтдюм.

— Кыайрыса, кыачма, — деди да Абу билегимден тутду.

Алай бла, селеше, аллыбызда кенделен орамдан ётюп тохтадыкъ. Энди нёгерим аллымда тохтады.

— Кечгинлик бер, шуёхум, кёлюнг кыалмасын. Санга айтмай болмаз, кыарындашынгы ол биягъында пьесасыны премьерасы боллукъду, ары сени да чакырама, келини да ала келирсе, кёрюрсе, прямо классика. Сдачада кёргенле, кыолуму тутуп, алгъышлагъандыла.

— Ахшы, барырбыз, билет берсенг?

— Ай юйюнге, мени ючюн 2—3 сомунгу кёзюнг кыыймаймыды, айып тюрюлюмю?

— Кёзюм кыяр, алай автор билет берип чакыргъан жюрекке хычыуун болуучуду! — дедим.

— Ол алайды, алай гонорар кёп тергелгени себепли, авторгъа артыкъ билет бермейдиле, — деп кыуйрукъ булгъады.

— Ахшы, билет тапсакъ, барырбыз, — дедим, теркирек айырылыр ючюн.

— Баралмасакъ ёпкелеме.

— Ну ладно, тамбла пригласительныйны кесим келтирип берирме, — эски шуёхла туююлбюзмю? Сени адамлыгынгы мен бир заманда унутмайма. Нёгерлериме хар заманда айта туруучума. Кёзюме махтады деме. Сенича жашла алай кёп туююлдюле. Ай медет, творчествону адамы туююлсе, жалан да жалнанг бла жашагъан жазыкъса. Жашауунг да къолай болмаз, — деп манга жазыкъсынып, Абу аркъамы сыйпады. — Къоркъма, къарындашынг сау болса, санга жарлылыкъ жетишмез. Санга эртдеден да борчлу эдим. Бу жолгъу гонорарымы сизге береме. Юй керек алырсыз. Биринчи машина алырынга ишексизме. Къалгъанына уа гарнитур ал.

Абу чомарт, «Туумагъан айгъа салам бергенлей», хуржунларымы ахчадан толтурду. Ары-бери къыркъдырып да кёрдюм, ычхындырмайды. Къателы этген тууарча типискиледи. Амалсыздан гонорарны алыргъа ыразылыгымы билдирдим. Болса да, бир къюбюрчек ахчаны кёзю къыйып къалай бергенин а ангылаялмадым.

— Шуёх, бу оюн туююлдю! Келчи, шагъатлыкъ къагъыт жазып берейим, — деди.

Эки аягымы бир уюкъгъа сугъуп, ахчаны къагъыт этди.

— Абучугъум, нечик тюрленгенсе, кючден таныдым, — деп харбыз ичинден чыкъгъанча чыкъды да, мант баш чапыракъ кибики, жашил къалпагынг къолтугъуна уруп, Абуну сермен алды да, узунчач тегерекге айландырып тебиреди. — Алан, бюгечеги не болду, жилиги татыр затмы эди?

— Айтхан да этме, къарындашым, бир жангылыкъ этдик, — деди.

— Къой, къой! — Базыкъ эринли къара, нёгери-

ми кёзюне къарады. — Бу жол мени жолум болмады. Аллах урду. Санга ётюрюк, манга керти, мен ол дуниядан келеме, точнее ёлюп сау болдум.

— Не от тюшгенди?

— Айтайым, — Абу биягъы обур къылыкъ этди. Буштугъу чартлагъан пешача, ычхынды. — Ол былай болду. Тюнене сенден айырылгъандан сора, мен Шура бла кетген эдим да? Ол хайырсыз боллукъ а, шахардан узакъ болмагъанлай, бир элде жашай кёре эдим. Такси бла кече ортада жетдик. Эм алгъа шахардан келтирген жангыз пешаны тунчукъдурдукъ. Женгил окъуна уртлап бошадукъ.

«Омакъланнганынга кёре, къайсы насыпсызны къыйынын чача айланнган саякъса», — деп келеме. Келсек, ол а бир къолайсыз зат. Кертисин айтсам, тюз кесиме ушаш бир босяк. Бир ундурукъ кёрюнеди. Не болса да, тёнгерер орун барды. Кюн узуну аягъым юсюне тургъан факъыр, чириген терекча, аугъанма да къалгъанма...

Бир заманда элгенип уяндым. Сени жауунг алайгъа къарасын! Эмеген кибик, бир уллу сары юсюме сюелип. Танг аласы, тауукъ къычыргъан заман. Жанымы къолума алып, кётюрюле тебирегенимде, сары алаугъан имбашымдан басды. Билегин бардыралгъаны къадарда артха созуп, жумдуругъун жетдирди. Артист насыплылыгъымы былайда сынагъанча, кёз акъларым айланып жатдым. Бу кезиуде къатыныны къычырыгъын эшитдим. Мени да тийишлим болду. Тиширыуну къычырыгъындан къоркъду эсе да, эри къулагъын кёкюрегиме жууукълашдырып тынгылады.

— Битди! — деди ол жан жанына къоркъуп къарай, жюреги жарылгъанды. Юйюбюз къуруду, аузунга сакъ бол, тилинги тишлеринг бла къыс...

Андан сора экиси да кётюрюп мени чыгъарып, арба юсюн атдыла. Къангагъа таркъ деп тийдим. Атха къамчини жетдирип келедиле.

Кёп бардыкъ. Бир заманда эски арба чыкъырдап барып тохтады. Женгил:

— Хайда, аякъларына жабыш! — Ол арбаны юсюне минди да, ёпке солуу эте айтды: — Къоркъма, сау окъуна эсе да ол сантырауду. Кели шабат кюн «Со-сурукъда» тобербиз, ~ деди.

Бир кёзюмю къысдым. Энди арбагъа эри минди. Алай бла эри бла къатыны бири къолларымдан, бири аякъларымдан тутуп, быргъап ийдиле. Эски хунаны башы бла аууп барып, багушха тийдим. Къабыргъамдан барып тийген эдим. Мангылайымы шеша сыныкъ кесди. Хуна жанындагъы арба да, кёк кюкюреген таууш этип, ташайды. Жарты ёлген жилинча жатама. Турур хал жокъ. Сууукъдан къалтырап, тишлерим протез таууш этедиле. Кийим дегенден юсюмде жалан да къатынны кечеги кёлеги. Жоргъалап, бир улду темир эшикни къатына келдим. Баям, ол эски гараж болур эди. Андан тюсюнлей тартып, аш базарны къатында эртдеден шагъырейими — Жабраилни юйюне келдим. (Ол юйдегисинден айырылгъандан сора, базар тийресинде бир къабартылыны юйюнде туруучу эди.) — Эшикни бир да аямай къагъама, алай Жабраилим чыкъмайды. Санларым буз болгъандыла. Кёрге кирмесем, ёзге барыр тыгъырыкъ жокъду. Аны себебинден, ачдырмай къоймазымы билдирип ючюн, эшикни аямай тюеме. Бир заманда хыбыж эшик тезмей, асыбыма, чыкъырт деп къадау кеси аллына ачылды. Алай бла ёлюмден къутулдум.

Абуну кезиюу жетди.

— Да сен жигитлик этгенсе. Энди... Жабраилни

бла мени бюгюн радиогъа чакъыргъандыла. Алгъа ары барлыкъбыз. Андан сора педучилищеде тубешиу боллукъду. — Абу узунчачха къарады. — Ары сени да элтсек къалай болур? Талантла кѣп болсала иги болур.

— Абучукъ хар заманда, тап оноу этиучюдю. Бармай а! Барыр.

Шуѣхла ол халда «татлы» лахор бардыргъан кезиуде, — энди къутула болур эсем а, — деп, алгъа атладым. Абу, хапарны къоюп, аллыма кѣнденен тюшюп тохтады.

— Къара, унутуп турама, танышчыгъыз, — деди ол, — бу бизни биринчи шуѣхубузду эм фахмулу макъамчыбызды...—Абу сол жанындагъы узунчач сарыны кѣргюзтдю.

— Кесинги танымасакъ да, макъамларынга бек суююп тынгылаучубуз, — дедим. Абу тамагъын ариулай, бармакъларын чыкъырдатды.

— Тютюнюнг жокъмуду?

— Кѣрмеймисе, — ѳребаш эки кѣнчек хуржунун да чюйре айландырды, — кесим бек суююп, тартырыкъ эдим.

— Сенден жукъ табыллыкъ туююлмюдю? — Абу къолун манга узатды.

— Агуман болгъанса.

— Кеч! Кечгинлик бер, склероз... — деп уялгъан кибики этди да, — сен студент заманында да ичмеучю эдинг, энтда да тютюннге юйренмеген кѣреме. — Сора биреуню тохтатып, тютюн тиледи. Ол да ичмегени себепли тютюн чыгъармады.

— Муну ичмегенликге не боллукъду. Тѳзалмаймыса? — дедим.

Абу селеше башлагъанлай, орамны ары жанында биреу тютюн къабындырды. Къычырып тохтатды. Мен да къачар муратха кирдим.

— Хайда, алгъыш биргеди, — деп тебиредим. Ызымдан къуууп жетди да:

— Ы, маржа, чырмагъаныма кечгинлик бер. Бизни бюгюн экранда да кёрюрсе, — деди.

— Жеталсам, юйге баргъанлай къарарма, — дедим, кесими къутулгъаннга санап.

— Хайда, къууанч кёрюшейик, — деп къолун узатды, — гонорарны алыргъа унутуп къойма. Шуёхум, — деди Абу къолуму жибермей, — понимаешь, кризис. Комитетдегиле бла тюбеширден алгъа, тамагъыбызны бираз жибитген иги боллукъ эди. Бир жугъунг бармыды?

— Да жокъду ансы, — мен кертисин айтдым, шуёхума тюменни кёргюзтдюм. — Мындан сора жокъду. Айхай, къонакъла келмесе эди!

Ахчаны кёргенлей, Абуну кёз инжилери уллула болуп, къолумдан къызыл къагъытны къагъып алды. Мен да абызырап:

— Эй, эй... — дедим — Юйде къонакъла сакълап турадыла!

— Хата жокъду, — деди ол манга къыйыкъ къарап. — Кёлюнге тиймесин, не болса да бу ахчаны энди санга берлик туйюлме. Андан эсе келишейик. Сени къонакъларынг да, кесинг да ишчи юйюрден жайылгъан адамласыз. Биз а ол халкъыбыз къубултхан жашлабыз. — Ма алай бла ахчаны ууакъ бюклеп, кёзден думп этди да къойду. Андан сора уа жансарып, ариу айтып, аркъамдан къакъды.

Бу кезиуде, къайдан чыкыгъанын бюгюн да би-

лалмайма, кьолунда бир сары сумканы азыкьдан толтуруп, бир сары семиз кьатын тубеди. Алайлай Абузну жумдуругьу, эслемей, кьатыннга тийип, аны таш кьумгьанча чартлатды. Сумка да арлакьгьа тьнгереги, тиширыу а кьучден-бутдан кьобуп, жол жанында терекге тыянып чькдю. Алай Абу бу ишге не аз да жарсымады. Огьесе эслемейми кьалды, асыры кьызгьандан эсе да, сьзюн бьлмеги.

— Ой юйюнге, телими болгьанса? — дедим ачыуланьп. — Да танг кьарыуунг барды, — бек иги симсиретдинг.

Бу кезиуде мен юйден чыкьгьанда кьызарьп дуниягьа нюрюн тьгюн, жан-жаныуаргьа кьууанч берген кюн, орамда тереклеге узун ауанала этдирип, батаргьа жанлагьан эди. Ол сагьатдан, кьайдан эсе да бир милиционер чыгьып: «Орнугьуздан тепмегиз!» — деп буюрду. Кьачып кетер дегенча, милиционер менден кьзюн алмайды. Олсагьат кьабыргьасында кьызыл жорлу машина келип, семиз сары тиширыуну кьзден таша этди. Мени да милиционер люлкагьа олтуртуп, жел этдирип келеди. Милиционер мени лейтенантха аманат этип, чыгьып кетди. Болгьан ишге башдан аякь тынгылагьандан сора, лейтенант Абуну дагьыда сорду.

— Кьаллай затды? — деди манга соруу эте, — акьылы тюзмюдю?

— Тюз болмай а, — дедим мен да. — Эслемей этгенди ансы ол иги жашды. Ай анасыны, телевизор болса эди, ол бусагьатда андады. Кььргюзтюр эдим.

— Алай эсе игиди, — деп лейтенант мени бирси отоугьа элтди. Сора телевизорну кьатына келип, олтурургьа диванны кььргюзтдю.

Заманында келгенбиз. Кьеп турмай биз келгенден сора Абу айтхан литература бериу башланды. Не

файда, жазыучула бла жырчылада Абуну кёралмадыкъ, не эпиталмадыкъ.

Сейир-тамаша болуп, бир бирге къарадыкъ. Бютюн да мен ётюрюкчю болгъаныма бек уялдым. Алай къыйын тийди, жер тешик болса кирирча болдум. Аны бла бир кибик а юйде къонакъла эсиме тюшдюле. «Мен милицада, аланы уа кёллерине не келе болур?». Аны ючюнмю болур эди, бетим къыпкъызыл болду. Аузума сёз келмеди. «Тышырынг къурурукъ, энишге къаратдынг»,—деп Абугъа ичимден ачыулана эдим. Ёзге амалым къуруп, баш тёбен болдум.

Алайда протокол жазылды. Анга къол салдырдыла да:

— Сиз эркинсиз. Алай бир бёлек заманга дери паспортугъузну бермейбиз,— дедиле.— Биз эркинлик бергинчи шахардан кетмегиз. Командировкагъа барыргъа боллукъ туююлдю.

Алай бла сагъатдан артыкъ соруу этип, кючден ийдиле.

Мен отделениядан чыкъгъанлай, ахчам болмагъанлыкъгъа, Ногмов орамда аш тюкеннге бурулдум.

Ким биледи, хоншуларым иш тюбеселе, ёнкюч ахча алып, юйге къурлай бармай, бир аш-маш алыргъа умут этген эдим. Ансы айыпды, алайсыз да чырпабашланы хатасындан... уялмай къонакълагъа къалай кёрюнюрюкме?

Къара сумкам къолумда, адамланы арасында ары-бери чалише айланама. Таныш адам а жангыз да тюбемеди.

Ол халда эрикгенден сора, мудах болуп, тышына чыкъдым. Аллымда баргъан тёрт-беш киши ашыкъ-

май ушакъны бардырадыла. Бирини арт чачы жагъасын жабыпды. Ауазы танышча эшитиледи. Балан бармагъын чюелтип, согъады хапарны. Жууугъуракъ барып къарасам, биягъы Абу. Къачдым бир жанына.

* * *

Юйде чыракъ жарыкъ кёрюнмейди. Жатхан болурла дейме. Насыбыма, ачхычым хуржунумда болуп, акъырын эшикни ачдым да, юйге кирдим. Аш юйде чыракъ жанады. Терк окъуна чурукъларымы тешип, босагъа аллына салдым да, мухарлыкъчы киштик кибик, аякъларымы бурунларындан басып, аш юйге кирдим... Ол жатмай айланган а юй бийче кёре эдим. Ол да билеклерин жингирикге дери къайырып, жыягъына тыянып турады.

— Келдингми?! — деди.

— Хоу, — дедим ёлюмсюрөп.

Бу кезиуде босагъа аллында шешаланы да эседим. Кёбюсю къуруду, жангыз бирини жартысы ичилмегенди. Асыры къууангандан, къонакъланы халларын сордум.

— Къонакъланы не этесе, къыйырма сакълатырыкъ эдинг?

Мен амалсыздан сыра излеп шахарны ортасына баргъанымы, андан сора Абугъа жолугъуп, аны бла къалгъанымы, театр бу сезонну аны пьесасы бла башларыгъын, автор бизни спектаклге чакъыргъанын, бу жол гонорарын бизге берирге ышаныу къагъыт бергенин айтдым. Болса да, кесими милициягъа элтгенлерин а айтмадым.

— Мен сен энди келлик болмазса деп тура эдим, бер алгъан затларынгы! — Къатыным къара сум-

каны къарнын эки айырды да, сууукъ къарамла бла:

— Мен а тынгысыз болуп тургъанма, — деп кёзлерин жандырды. Андан эсе кертисин айт, къайсы саякъгъа «къурман» этгенсе ахчаны?!

Мен амалым къуруп, ахчаны Абу алгъанын, ётюрюк болса да тамбла келтирлигин айтдым. Сора хуржунумдан Абу берген ийнандырыу къагъытны кёргюзтдюм.

— Ол «къауалны» сагъынма! — деп къагъытны да окъумай, хуртдак-хуртдак этип атды. — Бирсилеге бермегей эди да, кесине тамам болгъай эди!

— Мен ёреме сын болдум. Сора арыгъандан эсе да, къонакълагъа намыс этди эсе да:

— Охо да, — деп бош сумканы эшик артына тюртдю.

ЛОХБАЙ

«Жарыкъ танг» колхозуна репортерун кётюрюп, эртденлик автобус бла ашыгъып, муштухул жетген корреспондент не бек ашыкъса да, къошха атланалмады. Аны себепли уа, бир жанындан улоу болмагъаны, экинчиден кюнню жунчуулугъуму болур эди, ол колхозну председателини отоууна, бир баш бухгалтер бла аны болушлукъчулары олтургъан отогъа киреди, чыгъады. Колхозчула иште, бу уа, артыкъ ёгюз кибик, ишсиз болгъанына инжиледи.

Колхозну баш эсепчиси, базыкъ бойнун не аз да бурмай, (ол бойнун кеси бурургъа окъуна суйсе да кючден бура болур), къош четен кибик, уллу быдырын кёк жабыу жайылгъан столгъа тиреп, гумулжук уя кибик бир кёп тарихли къагъытладан кёз

айырмайды. Жалан да анда-санда семиз билегини бууунундан алгъасы тюлень къуйругъуча кымылдай, счѣтну тюймелерин шаркъ-шаркъ этдирип къагъа эди. Бир заманда башын кѣтюрюп:

— Сен барлыкъ ферма Кюнлю къолну кюнлюм жанындады. Ары терк барыргъа сие эсенг, бюгюнлю бери былайны ненча туристчи автобус озгъанды, алагъа нек къол кѣтюрмейсе? Сары топуракълагъа дери ала бла барсанг, онг къолгъа бурулгъанлай уллу жол барды, андан жыяу окъуна «атларгъа» боллукъду. Сени кибик жаш адам тири болургъа керекди, тири, — деди.

Корреспондент кюн экиндиге жанлагъанын кѣрюп:

— Ахыргъы автобус шахаргъа ненчада кетеди? — деди, жүрексинип.

— Сагъат алтыда ингирлик автобус кетиучюдю. Алай, эллилени, турбазаны машиналары кечге дери жүрюучюдюле.

Корреспондент эшик таба атлап, узун отоуну ортасына жетерге, ол, къоргъашин башын ѳрге тутуп, семиз тамагъы макъа тамагъыча был-был эте, айтды:

— Бери къара, къайдан келгенме деген эдинг? Жол къагъытынгы кѣргюзт, белги этейик. Кѣп болмай газетден биреу келип эди да, тыпырсыз этип, дунияны материалын жыйып кетгенди. Сен да аллайладан иш болурса?.. Мен ким болгъанынгы, къайдан келгенинги сормай турама, кечгинлик, къарындашым.

Ол аны кызыл къонгур удостоверениясын кѣрюп, аны къайдан келгенин, ким болгъанын билди. Аны жырлары радио бла берилиучюсю эсине тюшдю.

— А-а-а, сиз Шакъаевмисиз? Комитетде ишлей-

сиз. Чам хапарла, жырла зат да жаза болурсуз? Сенича тюз кёз къарамлы, ариу ниетли адам келгени къууанчыды. Танышайыкъ, жаншайыкъ. Мен Союмберладанма. Малларыбыз семиздиле. Этден, сютден, жюнден планны толтурлукъбуз.

— Аллай белгили затла хар колхозда да бардыла. Ала жангылыкъ туююлдюле.

— Болур, жаным, болур. Бизни колхозча малчы колхоз къырал планны игирек, артыгъы бла толтургъан сунама ансы...

Корреспондент энди баш бухгалтерге ат башындан сураула бере башлады.

— Озгъан жыл мал къышлатыугъа къолайсызыракъ эди. Малларыгъыз къыш къалай чыкъгъандыла?

Бухгалтер жууап берирни орунуна, апчыйыракъ, олтуругъуз деп, кесини къатында жумушакъ шинтикни кёргюзтдю.

— Бусагъат бизге барайыкъ. (Ол кезиуде кёз байлана башлагъан эди.)

— Хоу бир да, кыйналмагъыз, мен шахаргъа кетерге керекме.

— Ой, аллах ыразы боллукъ, бир-эки къонакъ кечиндирир онгубуз барды. Сабыр бол, тамбла ат, машина да табылыр, кшошлагъа айланып къайтырса.

Ол радиокомитетни корреспондентине жойкъуллана къарады, кюлюрге кюрешди.

Элни кыйырында башы тёрткюл жабылгъан алты отоулу къанжалбаш юй баш эсепчини юйю эди. Аны ыржысындан къарасанг, эл тюкенни эшиги, колхозну кладовою кёрюнюп туруучуду. Терек бахчасы уа колхозну терек бахчасы бла чекди.

Ала келгенде, аны «перекетли» къатыны юйде жокъ эди. Ол ашыгып, аш юйге сугъулду. Бираздан хыны ауазы эшитилди: — Къайда эл тюбюнде айланаса? Къапталымы келтир, чурукъларымы тарт. Эки жыйырма жылынг болгъунчу чурукъ тартыргъа юйренмединг. Тёбентин къонакъ келгенди, — деди, ынчхай-ынчхай. «Бу сабийлени аналарыды, — деди, къонакъгъа мияла аякъ бла айран узата, мудах бетли, узун арыкъ суюдюмлю тиширыуну башы бла кёргюзтдю. — Къатынынг ёмюрюнде тыянчыгынгды. Кеси кесими халиме кёре юйретгенме. Экинчи алгъанынг биринчингден иги болмайды, деп бош айтадыла. Сен а юйдегили болгъанмыса? Къайсы ауузданса?..»

Къонакъ кесини ёмюр тарихи бла къысха танышдырды аланы.

Жангы бишлякъ бла этилген исси хычинле, тузлукъдан чыкъгъан баш жарты да келди къангагъа.

— Игиди, игиди. Сора биз экибиз бир суу бойнундан кёреме. Мен да бахсанчыма, атам мында къатын алып, къайыналарыны къатында тохтап къалгъанды ансы. Мени къарт анам да Жарахматладанды. Сизни тукъум бла ала айырылгъан къарындашладыла деучюдюле.

Кишиси бла къатыны арбазгъа чыгып кетдиле. Аны кур бугъача, тапсыз гюрюлдеген ауазы эшитилди: «Кийимлерими, азыкъ хазырлап къой, тамбла суу бойнуна тигелерикбиз. Бираз эрикгенибиз кетмесе»...

Шахаргъа ашыкъгъан корреспондент бла бирча баш эсепчи да эртде турду.

— Былай эртде нек тургъанса, алан?

— Не болса да, фермагъа бара кетермем деп.

— Къайгы этме, мени тор жоргъам бла барып

къайтырса. Не да болсун, бери айлансанг, бизни юйге бурулмай иш кетерсе, кёлюме тиер.

...Бир-эки кюнден сора ол корреспондент «Къозу ойнагъан» бла Нальчикге тигелегенин эшитди.

— Ай анассы, не акъыл этип кетген болур. «Ныгъышда» уа айтыр да, айтыр, алай халек этмеге эди ансы.

Алай бла бир къауум кюн озду, корреспондентни келиую да унутулду. Баш эсепчи бир кюн къурманлыкъдан ауур келип, къобалмай жата эди. Эртденликде, ит чибин къапханча, телефон зынгырдады. Ол председателни ауазын бирден айырды. Ол бир тюрлю ауаз бла узакъдан чабып келгенча, ёпке солуу бла айтды:

— Бизни мюлкню юсюнден бериуге тынгылагъанмыса?

— Къайда?

— Къайда боллукъ эди, къая ташда угъай, эфирде!

— Айтхан эдим да, кён болмай радиокомитетден биреу келип кетди деп. Бусагъатда бизни мюлкню юсюнден жазгъан алай тынч туююлдю. Ол хар журналистни къолундан келликмиди? Сора, анга эл ичинден ары-бери чыгъаргъа онг болмай, сау кюн тургъанды.

— Нек!

— Кюн кирши болуп.

— Ала жазаргъа, айтыргъа тебиреселе, сени бла менича туююлдюле.

— Мен анга мюлкню юсюнден жетишимлерибизни толусунлай ангылатып, юйге къонакъ этип жибергенме...

— Ма ол сени къонагъынг... Аны тынгылы эталмагъан сен дуниядан къорар эсенг, юйюбюзге от сугъуп

кетгенди. Радио бла бергендиле. Бары да сени ханганды. Не да болсун, манга чалдиу этерге кю-решгенинги бир кьоймадын сен.

— Мен, атамы жаны ючюн... Сен да, кесим да ёлмейим...

— Хорошо! Энди ким башха чыкьгьанын бир кёрейик. Аракъы берип алдачуларынгдан туююлме мен. Лохбай!

— Терсме, тамата, мен терсме...

Председатель трубканы зап деп урду. Баш бухгалтер башыны аругьанын унутуп, секирип турду да, орамгьа чыкьды. Ол тюкенни эшиклери ачылгьанын юйренчик болгьан адети бла кёре, ана кьарындашын, кьатынча, кьаргьай эди.

ЖАНГЫЛЫП АУРУУ

Сен ёмюрде ауруп иш кёргенмисе? Не башынг, не да кьарнынг буруп кьыйналгьанынг зат болгьанмыды? Тишлеринг амалсыз иш этгенмидиле? Дунияда тюрлю-тюрлю ауруула кёпдюле. Аланы жалан да докторла санаяллыкьдыла. Алайды да, аланы санларын тапмазса, излеп ауара да болмайыкь.

Алай сизни биригиз да бизни таматабыз Салим Кьауаловча ауруу сынагьан болмаз. Ол былай болгьан эди.

Ишчилени саурукьларына кьарай, врачла келдиле. Биз, тешинип, бирен-бирен алагьа кьаратдыкь. Кийинип кетерге тебирегенибизде, Салимни чакьырып, кьолуна справка бла рецепт тутдурдула. Ол а юч кюнню юйде багьылыргьа тийишли болду.

Салимни бети кьагьыт кибик агьарды. Орамгьа чыкьгьандан сора сивавканы, артыкь да рецептни

окъуп башладыкъ. Не файда, иги чыгъаралмадыкъ. Врачла да сабий болгъандыла, была ариууракъ жазмай, бу биз танымагъан жазыуланы Салимни къолуна тутдургъанлары ючюн ыразы туююл эдик. Солуу органларына сууукъ жетгенин аманны кебинден ангыладыкъ. Болса да «катар» деген сёз жашырын, ташада тургъанча кёрюндю.

— Сени ёпке тамырларынг ауруйдула, — дедим Салимге.

— Мен бу «катар» деген затдан аман эмгенеми, кертиси бла ол иги ауруу туююлдю, — деди ол.

— Нек къоркъаса?

— Солууунг тохтаса суююпмю ёлюрсе!

— «Катар» дегенни башха магъанасы болур, биз ангыламагъан, — дедим Салимни жапсарыр муратда.

— Хы...

Салим, мудахлыкъ кыысып, созула-созула, юйлери кетди, мен кесибизни къабакъ эшик таба бурлдум.

Портфелими ундурукъ юсюне быргъап, терк окъуна ауузланып, Салимлагъа жетдим. Келсем, ол юйлеринде жангыз, атасы бла къатыны иште. Салим, ундурукъгъа аууп, ынчхай эди. Бойнуна грелка салып, башына эки жастыкъ, юсюне эки жууургъан жапханды.

— Бекми ауруйса, Салим?

— Солууум чыкъмайды, башым от кибик кызады. Аркъа сюегим узунуна ток баргъанчады, — деп ойсурады. — Сен рецептни элтип, бир дарман алып келсенг а.

— Ахшы, барайым. Ол «катар» деген сёз не палах эсе да аны да сора келирме, — дедим.

— Аягъым-къолум къурушуп, ичим буруп, онг-суз этеди, ах, ох, — деп ахтынады шуёхум.

Аны азап чекгенин, сытылып бурулгъанын кёр-генимде, мени да кёлюм толуп, жилирыгъым келди. Бу къайдан жабышхан азат болду? Не палахха къалдыкъ? Къаллай жашны гыжы этди бу ауруу! Битеу коллективде мындан тири, чёрчек жаш жоқъ эди.

— Къарачы, — деди саусуз, кёзлери жилимукъдан толуп, — дунияда къыйынлыкъ кёп кёреме... Ахматдан бир тюмен аллыгъым да бар эди. Аны да алырса...

— Кет! Бош затланы айтма... — Олсагъат эшик ачылды да, тамата редактор Ануар кирип келди.

— Мени справкамы жангылып санга бергендиле, Салим, — деди ол. — Бир жерге бурулгъан эдим да, алайда кёрюп: «Бусагъат жеринге барып жат», — деп, медсестра сюрюп келгенди.

— Хоу бир да? — Салим секирип ёрге турду. — Сен керексиз къаугъа этме, жаш, — деди Ануар, — хайда жеринге жат... Сен ишни башлагъанса, ахырына дери бардыр. Фельдшер урушса, мени ючюн Салим ауруйду дерме.

— Угъай, угъай! Ма справкангы, ненги да... Мен сау-саламатма, бир затым да аурумайды! — деп ундурукъдан къалай секирип тюшгенин кеси да сезмей къалды Салим.

— Келигиз, суу бойнуна кетдик! — деди Салим юйден чыкъгъанлай. Дагъыда былай тиледи: — Сен, шуёхум, мени ауругъанымы юсюнден къайда да кишиге зат ычхындырырса!

турдула. — Адам бол. Этерик туююл эсенг башха адам табарбыз.

Жагъафар этерик туююлме демеди. Ол ишни бир жанына этмей кьутулмазлыгъын сездн. Ма аны себепли ол терлеп-тепчип кюреше эди.

Ишни тамам этип, ол терк окъуна кийинип, базаргъа жетди да, ёлка излерге киришди. Не бек айланса да, базарда ёлка табалмады. Сурашдырасюрюшдюре кетип, бир уллу автобазагъа келди. Жюк машина бла келтирип, ёлкала сатханларына асыры кьууаннгандан не этерип билмеди. Не медет, адам кён, кезиу келгинчи не заман. Болса да, тизмеге ахыргъы болуп жазылды.

Жагъафар юйге кеч келген эди. Къатыны эрин чыдамсызланын сакълады. Сабийле уа аталары ёлка кётюрюп келгенин кёрюп, ёрге-ёрге секирдиле. Ёлка терек а алай узун эди! Пол тешик болса эки этажда эки юйде бир ёлка салыргъа окъуна боллукъ эди. Бутакълары уа жокъну орнунда. Кён жерлеринде къабугъу сыдырылып, жараусуз бишген къой аякъ кибик, ачылып эди.

— Адам боллукъ туююлсе, — деди къатыны узакъгъа созулгъан тынгылашыудан сора.

— Бутакъла алып жалгъаргъа боллукъду, мен табарма, — деди жашчыгъы, таматаланы дауур болмазларын суююп. — Хоншуларыбыз бош чертлеуюк къазыкыгъа окъуна бутакъла жалгъап, ёлка этгенлерин кёргенме. — Ол кезиуде ич отоудан Жагъафарны атасыны къарындашы Добай чыгып келди. Къатыны «юсюне секирмей» нек тынгылагъанын ол энди ангылады. Элде жашагъан ата къарындашын атасыны орнуна кёргенин къатыны, огъурсуз болгъанлыкыгъа, эртдеден биледи. Ол Жангы жылны аллында тюкенлеге къараргъа келген эди.

— Тилегеними алмагъанса ансы, эртдерек окъуна къайтыргъа умутум бар эди. Алай...

— Да, кыйынды, чархла табылмайдыла.

— Иги кёл салып излесенг табылыр эди. Тёрт чарх деген не затды.

— Тюкенледе игиси жокъду. Эртден базаргъа зат да баргъанма.

— Табалмай а? Жангы жылгъа кьонакъ чакъыргъан эсегиз...

— Да, чакъырмай а? Жашны туугъан кюнюдю!

— Осал болду кёреем. Чархларым ашалып, тауусулуп бошалгъандыла. Кесим мажарыр эсем да, шахаргъа келип айланыргъа заман жокъду. Бусагъатда хуржунубуз да жукъаргъанды да... Адамны онгсуз кюнюнде болушур адамы, тыянчыгъы болмаса... Кесинге туурады, жыл сайын курортха. Курорт аччаны ажалыды. Аны юсюне, быйыл юйге кьошаргъа керекди. Кесинг кёргенликден, беш-алты отоулу юй бизге такъырды. Терек бахчаны тегерегине кызыл кирпичден буруу этдирдик, анга кьаллай бир кьоранч этдик. Бу жол химчисткагъа сегиз кюйюз келтиргенме. Аны да бир сана. Атангы кьарындашыны кыйынлыгъын кьалай ангыламайса? Оу да, шау да тёрт чарх. Сен да бир адам бол...

«Анагъыз бергенни тегерикле, мени терслигим неди? Туз гыржыным урлукъла! Бу «адам болну» была къайдан тапхандыла? Кёргюзтюрме мен сизге, «адам болну». Не медет, мен дауур башласам, асыры зыбыр боллукъду. Къара бу кьатын кибик окъуна бир арада бир тенгинге кьошулсанг: «Суу кьатында тургъан жюзерге уста болады», — деген болмаса, андан ары оздурмаучу эди. Бюгюн а ол окъуна айтыргъа хашпа-хазыр болур дейме «адам бол» дерге», — деп Жагъафарны сарыуу къайнай эди.

Газ 64-ге кьонуп ол да ташайды. Жагъафар бир кьатынына болушургъа, бир кьайнагъан этни парасын алыргъа кюрешди. Кьатыны кёз-кьаш бермейди, эри кьатынына кьараргъа ийменеди. Болушама деп, бир затны тансыз этсе, кьатыны: «Адам бол!» — дер деп кьоркьады.

Кьонакъла да жетдиле. Бары жууукъ, ахлу. Тыш адам жокъду.

Шуёхла кьангагъа жарашып, олтурушуп, эски жылны ашыра эдиле. Лахор кёпден кёп бола барады. Тиширыула кьалай эсе да ичгиге кьатышмадыла. Конфетлеге узалгъан кибик эте, татлы суу ичген кибик эте, жубана турдула, юйню иеси кьаты болгъанлыкъгъа, иш да тирелдиле.

— Коньяк жокъду, башха ичгини кьалай ичсинле, — деди кьонакъланы бирлери, Жагъафарны кьагъып.

— Кьалай жокъду, барды! Ачайыммы? — деп ол шешаны бойнундан буууп тохтады.

— Ой, юйюнге, ол ойнап айтады, — деп кюлдюле бирсилери. — Сен бир адам бол.

Жагъафар армау болуп кьалды, кезиу-кезиу кьонакъланы ауузларына кьарады: — Адам бол, — деп энди уа кьайсы айтырыкъ болур, быладан... Алай кюлкюден башха, тюрт сёз эшитилмеди.

— Алыгъыз, тартыгъыз, шуёхла, — дейди эс жыйып.

Ол таукел сёзден сора, аракы кьыл-кьыл этип кьуюла башлады. Жангы жылгъа кьууанчлы тюбеу, жашха алгъыш этиу, узакъ ёмюр, саулукъ, насып тилеу башланды. Бир-эки сагъатдан кьонакъла жылынып, «сен сёлеш, мен сёлешеме» болдула. Ма ол кезиуде, дауурну файдаланып, кьонакъланы бири

таматагъа дау айтды: — Сёз биринчи Хасаннга нек берилди?

— Ол абаданды?

— Къалай абаданды? Мен аны туугъанын билеме.

— Къуллугъу уа, жюйюсхан?

— Причём здесь къуллукъ?!

Дауургъа къатышмагъан адам къалмагъанын кёргенде, Жагъафар ауазын иги да кётюрюп:

— Адам болугъу, аланла, — деди.

Ол аны алай кезиуюнде, алай шарт, шатык айтхан эди, бири къалмай Жагъафаргъа къарадыла. Кёзлеринде окълары болса, ала аны атып иериклерин ол да эследи. «Адам болну» магъанасын хар ким да билирге кереклигин ол кезиуюнде айтханына, кеси кесине ыразы болуп, кёлю чёкдю.

ХАЙДА, ЖУУАЙЫКЪ!

Мен тюкенден бир абери сатып алсам, не да бир иш кёрюмдюле болдурсам, уллусу-гитчеси да, таматасы-кичиси да: — «Жаламайбызмы, жуумайбызмы?» — деп тохтамай амаллары жокъду. Да анга уа ким угъай дейди, таплыгъы тюшсе жуууп да, сыгъып да кёрюучюбюз. Ол затха мен къызгъанчлыкъ этмеучюме. Бютюн да гонорар алгъан кюннге тюшсе уа, жуу да, жуу, сыкъ да, сыкъ. Не аяу барды... Шуёхла да, жалаугъа тигелеген жугъутурлача, къулакъларын тургъузуп, бир бирге сакъ болурла. Бир раз «жалагъандан» сора уа, хар ким да чомарт болуп, бир бирге ал къоймай узалырла хуржунарына. Аллай кюнледе мен башлап, жанла бошаучудула жуууну. Жуугъаныбыз, жуууннганыбыз да,

къучакълашып, къолтукълашып айырылычубуз бир бирден.

— Мен сенден таматама, мени аузума чапма. Мени сёзюмю бёлме! Мен санга айтып къояма... Эсингде тут... — деген ауазла эшитиучюме.

Мен гонорар алдым да, юй бийчеми къууандырып бир зат алып мурат бла, тюзюнлей ЦУМ-гъа кирдим. Тийишли зат да тапмай, атлауучладан атлап тюшюп, экинчи этажгъа тебирегенлей:

— Салам! Салам! — деген ауазлагъа элгенин къарасам, Жаркъабаш жазыкъ бла Добар тыпырсыз, къолуму кезиу-кезиу къыса:

— Базар болсун, — деп жарыкъ саламлашдыла. Мен, бираз апчып, тиширыу туфлилени кёргюзтдюм.

— Оллох, оллох. Ма туфли десенг а. Быланы жалан да къууанч жерге кийип барыргъа боллукъду. Сени къатынынга была, былагъа сени къатынынг тийишлидиле. Къалай эсе да, бир шагъырейлик бла алгъанса ансы... — деп, къатынынга бла туфлийлеге мени да къошуп, махта да махта, хайда махта.

— Хайда, жууайыкъ, — деп, Добар тыпырсыз къолларын бир бирге ышыды. Мени чомартлыгъымы сёзсюз хайырланыргъа умутлу эдиле. Аны мен да сезе эдим. Къолтукъларына кирип, тюзюнлей гастрономгъа тартдым. Адамгъа хурмет этерге мен бек сюеме! Юч шешаны ючюбюз боюнларындан буудукъ да, терк окъуна кафеге барып, шешаланы стол тюбюне тизип, терезе жабыуну къыйыры бла жапдыкъ. Ашыбыз азыракъ, аракъыбыз кёбюрек болгъанына да уллу къайгырмай, иги кесек олтургъандан сора, шешаланы тюплерине къарадыкъ.

Сора орамгъа чыкъгъанлай: — Бир туугъанбыз, бир ёллокбюз. Саулугъунгда аша, ич! ёлсенг бары

да кьалыр, келигиз энтда да бир шеша тартайыкъ, — деп, тюкеннге тартдыргъаным аз эсимдеди. Ма, чомартлыкь!

Ол ингирде юйге кьалай келгеними билсем, ёлюп кьалайым. Экинчи кюн директорубуз солуу юйге солургъа барыргъа путёвканы кьолума тутдуруп:

— Иги солу, Муса. Саулукь болмаса, байлыкьдан да, ырысхыдан да не хайыр деп бош айтмагъандыла, саулугъунгу тюзет, — деди да кьолуму кьаты кьысды.

Нёгерлерим: «Иги кьууум эт, иги тилек этейик», — деп чюуюлдедиле. Кьайсы эсе да бири уа:

— Тутчу путёвканы бир кёрейик, — деп кьолумдан сермеп алды. Болса да жыйылгъанланы кёллерин кьайры кьандырлыкьса! Эрча хуржуннга узалып, бир сагъатны ичинде берекет жаудурдум. Тарт да, тарт! Тарт да, тарт! Кимни кьачан, кьалай, кьайры кетгени эсимде жокьду.

Юйге кетип барама. Кьалай эсе да, башым бир жанына тартханча кёрюне келеме. Бир кезиуде барып, башымы терекге ургъанымда, эки кёзюм от чакьды. Орамда мени кёргенле аз бек кюле болмаз эдиле.

Бир кьауум кюнден Жаркьабаш жарлы бла Добар тыпырсызгъа тюбегенимде:

— Муса, милицияда «солугъанынгы» жуумаймыса? — деп кюлгенлери манга эс жыйдыргъанды.

Атам-анам, ахшы адамла кьойдуралмагъан аракьыны ма алай кьойгъанма.

Ичги жашырын дертчиди. Жашырын дертчиден а ачыкъ тюртчю игиди.

АТЛАРЫ

Хапарла

Жети кешене	5
Умутла	14
Къурта	34
Аманат	40
Кёлкълды	44
Келбети кёз аллымдан кетмейди	51

Новеллала

Аппаны ашыгъы	69
Ата юлешиу	74
Самса	76
Ананы ыразылыгъы	81
Юй аллыбыз бла озгъан къыз.	84

Чам хапарла

Айыу, Тюлкю, малкълар тил	90
Акъл аракълыны кълара кълаугъласы	98
Къланбузла	103
Тышыр таш тепгенде	107
Жер этегине	109
«Орам тыягълы»	112
Узунчач	116
Лохбай	128
Жангылыш ауруу	133
Адам бол	136
Хайда, жууайыкъл	140

Жулабов Ю. А.

Ж 87 Жер этегине.— Н.: «Эльбрус», 1980.— 144 с

Юзейирни бу биринчи китабыды. Жыйымдыкыгътам
чам хапарла эм новеллала киредиле.

Ж $\frac{0733 - 048}{M 125 (03) - 80}$ 21 — 80

С (балк.)

Узеир Алиевич Жулабов

НА КРАЙ СВЕТА

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*

Художник *В. А. Сиротинцев*

Художественный редактор *И. Г. Абрамов*

Технический редактор *Н. М. Рахаева*

Корректор *Ф. Я. Теплеева*

ИБ № 485

Сдано в набор 27.12.79. Подписано к печати
23.06.80. Ч05497. Формат 70×100^{1/32}. Бумага ти-
пографская № 2. Гарнитура обыкновенная но-
вая Печать высокая. Усл. печ. л. 5,85. Уч.-изд.
5,68. Тираж 1000 экз. Заказ № 72. Цена 35 коп.

Издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки. 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33